

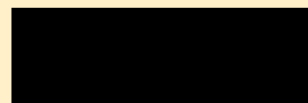

Wassenaar, ANWB-kantoor Wassenaarseweg 220

Cultuurhistorische verkenning

BAAC Rapport B-19.0107

Auteur:

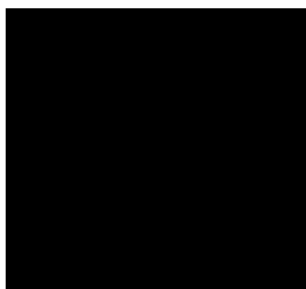
CONCEPT RAPPORT d.d. 19 april 2019

DEFINITIEF RAPPORT d.d. 23 mei 2019 (redactionele op- en aanmerkingen verwerkt, stelling met betrekking tot aanbouwen rotonde toegevoegd alsmede enkele voetnoten, visie toegevoegd met betrekking tot het stedenbouwkundige plan uit 2018).

d.d. 21 juni nog enkele redactionele opmerkingen verwerkt en een inhoudsopgave en samenvatting toegevoegd.

ISSN: 1873-9350

Redactie:
Veldwerk:
Fotografie:
Teksten:
Waardering:

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever en/of BAAC bv.

BAAC
Archeologie en Bouwhistorie

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
E-mail: denbosch@baac.nl

Inhoud

1	Inleiding	5
1.1	Uitgangspunten	
1.2	Bouwhistorisch onderzoek	
1.3	Monumentale waarde en monumentenbeleid	
1.4	De waarderingsmethodiek - leeswijzer	
2	Historische inleiding	10
3	Ruimtelijke ontwikkeling	12
4	Eerste ontwerpen	15
5	Het kantoorgebouw	23
5.1	Algemeen	
5.2	De ontwerpgeschiedenis	
5.3	Bouwmassa	
5.4	Het exterieur	
5.4.1	Architectuur	
5.4.2	De bouwkunde	
5.4.3	Ornamentiek	
5.5	De constructie	
5.6	Het interieur	
5.6.1	De trappenhuizen	
5.6.2	De kluis	
5.6.3	De kunstwerken	
5.6.4	Recenter interieur	
6	De rotonde	39
6.1	Bouwmassa	
6.2	De constructie	
6.3	Het exterieur	
6.3.1	De gevels	
6.3.2	De entree	
6.4	Het interieur	
7	Het tuinontwerp	57
7.1	Algemeen	
7.2	Ontwerpen	
7.3	Huidige toestand	
7.3.1	De Kuystenpromenade en de waterkant	
7.3.2	De entreezone	
7.3.3	Zone voorlangs het kantoorgebouw	
7.3.4	Zone achterlangs het kantoorgebouw	
8	De brug	78
8.1	Algemeen	
8.2	Constructie	
9	De parkeerplaats	80
9.1	Het parkeerterrein in eerste aanleg	
9.2	De eerste uitbreiding	
9.3	De tweede uitbreiding	
9.4	De laatste uitbreiding	

9.5	De huidige opluistering	
10	Waardering	97
10.1	Waardendefinities	
10.2	Waardering	
10.2.1	Algemene historische waarde	
10.2.2	Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden	
10.2.3	Architectonische waarden	
10.2.4	Bouwhistorische waarden	
10.2.5	Waarden vanuit de gebruikshistorie	
10.3	Waardenstellingen	
10.3.1	Waardenstellingen met betrekking tot het kantoorgebouw	
10.3.2	Waardenstellingen met betrekking tot de rotonde	
10.3.3	Waardenstellingen parkeerterrein	
10.3.4	Waardenstellingen tuinaanleg	
10.3.5	Waardenstellingen brug, pylonen en hek	
10.3.6	Overige objecten	
	Verantwoording	124
	Stedenbouwkundig kader (2018)	125
	Samenvatting	128
	Over BAAC	

1 Inleiding

1.1 Uitgangspunten

In verband met een voorgenomen ontwikkeling van het kantoorcomplex van de ANWB aan de Wassenaarseweg 220 in Wassenaar, is behoefte aan een document waarin de cultuurgeschiedenis van het complex uiteen wordt gezet en waarin een waardering wordt gegeven van alle zaken die een rol van betekenis kunnen spelen bij de planvorming die aan de ontwikkeling vooraf gaat. Dat het gebouw en het terrein van betekenis zijn, wordt duidelijk door de vrij recente (2014) aanwijzing van het hoofdgebouw (gebouw A), de parkeerplaats én de toegangsbrug als rijksmonument. De ANWB heeft deze aanwijzing omarmd, wat onder meer moge blijken uit een publicatie over de geschiedenis van het complex die met de aanwijzing gepaard ging.

In de redengevende omschrijving van het de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is de onderstaande waardering opgenomen. Het monumentale ensemble is geregistreerd onder het monumentnummer 532194. De redengevende omschrijving luidt:

Hoofdkantoor ANWB, rotonde met luifel en bordes, parkeerterrein, groenaanleg met vijver, brug, hek met zijvleugels/traliehekwerk. In het kader van de aanwijzingsprocedure zijn wel documenten opgesteld die meer inzicht verschaffen in de reden waarom de minister heeft besloten om de status van rijksmonument te verlenen.¹ De status van dit document is onduidelijk en er staan enkele fouten in. Terzijde zij opgemerkt dat aanwijzing als rijksmonument de laatste decennia een zeldzaamheid is. Dit geeft wel aan welk belang men het gebouw inmiddels toekent.

Die redengevende omschrijving is bondig, gespeend van iedere vorm van onderbouwing en geeft geen inzicht in waardendifferentiatie. Met het oog op de voorgenomen ontwikkeling is de waardering door de RCE beperkt, omdat de betekenis van de verschillende onderdelen waaruit het complex is samengesteld niet of nauwelijks verklaard wordt. Het voornaamste doel van deze verkenning is om die lacune weg te nemen, maar ook om te komen tot een bredere basis voor de cultuurhistorische component in een stedenbouwkundige studie die in 2018 in opdracht van de gemeente Wassenaar werd uitgevoerd.²

Voor de verkenning van het complex is door de opdrachtgever voldoende tijd ter beschikking gesteld. Het was mogelijk om archiefonderzoek uit te voeren in *Het Nieuwe Instituut* in Rotterdam, waar het archief van architect Johannes Fake Berghoef (1903-1994) wordt bewaard, het Haagse *Gemeentearchief* waar vooral beeldmateriaal is geraadpleegd én het archief van landschapsarchitect Wim Boer. Daarnaast is kennis genomen van voor het gebouw specifieke artikelen en literatuur. Het is van belang om daarbij op te merken dat dit onderzoek niet volledig is (zo is het bedrijfsarchief van de ANWB niet geraadpleegd, er werd

¹ <https://docplayer.nl/7438404-Monument-wassenaar-anwb-hoofdkantoor.html>

² Zie hiervoor de korte bijdrage achterin deze rapportage.

volstaan met het bestuderen van het boekje dat door de bedrijfsarchivaris is geschreven ter opluistering van de toekenning van de monumentale status). Naar verwachting heeft dit geen consequenties voor de waardering in deze rapportage. Aan de ANWB-publicatie heeft een intensief onderzoek van het bedrijfsarchief ten grondslag gelegen.³

Na afronding van het archiefonderzoek vond het veldwerk plaats. Het complex is gedurende één dag verkend. De verkenning kende een non-destructief karakter. Er zijn geen afwerkingen verwijderd om dragers in het zicht te brengen. Tijdens de verkenning is een fotodocumentatie gemaakt die op een separate drager is aangeleverd.

Het gebouw rood gemarkeerd (BAG-viewer). Op dit kaartje is ook de gemeentegrens tussen Den Haag en Wassenaar weergegeven. De gemeentegrens is ook de grens tussen een rijksbeschermd stadsgezicht en een rijksbeschermd dorpsgezicht. Rechtsboven het complex het landgoed Clingendael.

1.2 Bouwhistorisch onderzoek

Bouwhistorici analyseren de draagconstructies, de gevels én het interieur van historische gebouwen. Vormen, materialen en bouwtechnieken hebben veelal tijdsgebonden eigenschappen die door de bouwhistoricus worden herkend. Daardoor wordt het voor de bouwhistoricus mogelijk om inzicht te geven in de wijze waarop het pand werd gebouwd, en hoe het daarna door verbouwingen is getransformeerd in het gebouw zoals dat tegenwoordig is.

Het nut van het bestuderen van constructies, structuren en afwerkingen is primair het vergroten van kennis omtrent het bouwen in het verleden. Die kennis is in brede zin noodzakelijk om op verantwoorde wijze met gebouwd erfgoed in Nederland om te gaan. Daarbij valt niet alleen te denken aan restauraties, maar ook aan verbouwingen.

De kennis over het historische bouwen stelt de bouwhistoricus ook in staat om bij objectgericht onderzoek uitspraken te doen ten aanzien van de monumentale waarde, van het object als geheel en van de onderdelen waaruit het is samengesteld. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* (2009) waarin als toetsingscriteria de mate van authenticiteit en zeldzaamheid zijn genoemd.

³ De bedrijfsarchivaris is gevraagd om dit conceptrapport van commentaar (verbeteringen en aanvullingen) te voorzien.

De door de bouwhistoricus vervaardigde rapportage met waardering en waardenstellingen kunnen gebruikt worden door architecten en planontwikkelaars ter inspiratie voor noodzakelijk geachte ontwikkelingen en door overheden en monumentencommissies om de rapporten en verbouwplannen te toetsen.

Het complex omstreeks 1962 met de tuin in aanlegfase.

1.3 Monumentale waarde en monumentenbeleid

Het besef dat er door de overheid moet worden gestreefd naar het behoud van het gebouwde erfgoed met als doel deze objecten als nalatenschap van voorouders te behouden tegen sloop, is in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan. Dit besef resulteerde in 1875 in het oprichten van de afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het Departement van Binnenlandse zaken. Wetgeving met als doel bescherming te bieden aan het gebouwde erfgoed zou nog lang op zich laten wachten. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er de Tijdelijke Wet Monumentenzorg waarin stond dat onroerende zaken vermeld in de Voorlopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst (1908-1933), niet mochten worden gesloopt of veranderd zonder toestemming van de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen. De eerste 'echte' monumentenwet werd pas in 1961 van kracht. Daarin werd een definitie opgenomen voor een (beschermd) monument, namelijk: alle vóór ten minste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde. In 1965 waren 1784 rijksmonumenten geregistreerd.⁴ Tegenwoordig (2017) zijn er in Nederland zo'n 63.000 rijksmonumenten.⁵ Aanwijzing van een pand als rijksmonument is tegenwoordig een zeldzaamheid. Lange tijd lag de verantwoordelijkheid voor het aanwijzen van monumenten bij het Rijk. Dat veranderde in 1988 toen de monumentenzorg werd gedecentraliseerd. Veel gemeenten ontwikkelden een eigen erfgoedbeleid, wat vaak gepaard ging met de aanwijzing van gemeentelijke monumenten. Hoeveel gemeentelijke monumenten er in ons land zijn, is door verspreide registratie niet bekend. Volgens schattingen zijn er ongeveer 55.000 gemeentelijke monumenten.

⁴ <http://erfgoedmonitor.nl/indicatoren/gebouwde-rijksmonumenten-aantal>.

⁵ <http://erfgoedmonitor.nl/indicatoren/gebouwde-rijksmonumenten-aantal>.

De term monument is voor gebouwd erfgoed nogal abstract in de zin dat zij zich moeilijk laat definiëren, anders dan zijnde een juridische status met bescherming tot doel. Het woord monument is een afgeleide van het Latijnse *monumentum*, dat gedenkteken betekent. In relatie tot het gebouwde kan dit vrij vertaald worden als een 'herinnering aan': een bouwwijze, architectuur, gebruik (cultuur) of historische gebeurtenis. Ook de term waarde heeft iets abstracts, omdat waarde (geen grootheid) vaak sterk persoonsgebonden is. Wat voor de één veel betekenis heeft, kan door een ander als rommel worden ervaren. In de context van gebouwd erfgoed wordt waarde gedefinieerd als term voor wat de samenleving als geheel belangrijk vindt, vaak met het oog op de eigen cultuur en identiteit.

De door BAAC opgestelde waardering is een zo objectief mogelijke waardering, uitsluitend gebaseerd op de gegevens die in deze rapportage zijn gepresenteerd. Objectiviteit wordt nagestreefd door de waardering niet alleen op te stellen, maar door drie bouwhistorici samen. Verder is het van belang te vermelden dat ter voorkoming van subjectiviteit aspecten als de bouwtechnische toestand, gebruikersbelangen, ontwerpoverwegingen en economische aspecten buiten beschouwing zijn gelaten. In het traject van ontwikkeling dienen de hier genoemde aspecten afgewogen te worden tegen de op bouwhistorische gronden opgestelde waardering in deze rapportage. Naarmate monumentale waarden hoger zijn, zal men met meer kracht van argument moeten kunnen verdedigen dat aantasten nodig en toelaatbaar is. Het kan dus zo zijn dat bouwtechnische omstandigheden, economische belangen of bijvoorbeeld duurzaamheid er toe leiden dat monumentaal hoog gewaardeerde onderdelen van het object verdwijnen. De beoordeling en afweging is te maken door de toetsende instanties.

1.4 De waarderingsmethodiek - leeswijzer

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* (2009) wordt ten aanzien van het bepalen van de monumentale waarde onderscheid gemaakt in drie gradaties, te weten; hoge monumentale waarde, positieve monumentale waarde en indifferente monumentale waarde. De begripsbepalingen in de richtlijnen laten echter veel onduidelijk. Vast staat dat bij alle drie de gradaties sprake is van monumentale waarde. Indifferente monumentale waarde dient namelijk te worden toegekend aan elementen die van relatief weinig belang zijn voor de structuur en/of de betekenis van het object. De richtlijnen laten geen ruimte om elementen aan te duiden die volstrekt van geen betekenis voor de structuur en/of het object zijn. BAAC hanteert derhalve een vierde gradatie; geen monumentale waarde. In deze categorie zullen in principe elementen worden geplaatst die - relatief - recent zijn aangebracht, met dien verstande dat daarop uitzonderingen denkbaar zijn (bijvoorbeeld restauratiewerk, reconstructiewerk of een duidelijk aantoonbare toegevoegde kwaliteit). Deze elementen zijn veel voorkomend. Het is ook mogelijk dat ze een aantasting zijn van de onderdelen met een hogere monumentale waarde.

Positieve monumentale waarde dient volgens de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* toegekend te worden aan elementen die van belang zijn voor de structuur en/of de betekenis van het object. Hoge monumentale waarde moet worden toegekend aan zaken die van cruciaal belang zijn voor de structuur of de

betekenis van het object. Deze definities laten ruimte voor interpretatie doordat het onderscheid tussen 'van belang' en 'van cruciaal belang' niet is gegeven. BAAC geeft het verschil in definitie inhoud door positieve monumentale waarde als basiswaarde te beschouwen en hoge monumentale waarde toe te kennen wanneer sprake is van een bijzondere of uitzonderlijke situatie.

In het hoofdstuk 'waardering en waardenstelling' zal uitvoerig worden ingegaan op de definitie van de toetsingscriteria en de waardencategorieën om ervoor te zorgen dat eigenaren, planvormers en plantoetsers in onderling overleg de termen eenduidig hanteren. Tevens wordt een vertaalslag gegeven van de vastgestelde monumentale waarden naar praktische handvaten met het oog op mogelijke ingrepen.

2 Historische inleiding

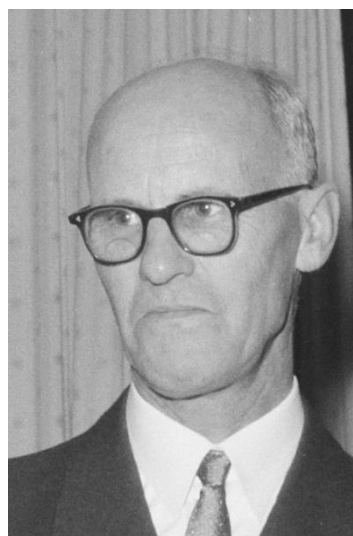
Om de betekenis van de ANWB in Nederland te kunnen duiden, kan niet voorbij worden gegaan aan de vroegste geschiedenis, die ons terugbrengt in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. In 1883 werd door verschillende wielerverenigingen besloten om naar Engels voorbeeld een Bond op te richten met als doel fietstoerisme te stimuleren, bijvoorbeeld door fietskaarten (met pleisterplaatsen) te publiceren, bewegwijzering te plaatsen en een bondsblad (*de Kampioen*) uit te brengen. Het is de tijd dat rondgereden werd op de zogenaamde hoge bi, de ijzeren fiets met groot voorwiel en klein achterwiel en fietsen nog een noviteit was. Aan het begin van de twintigste eeuw werd besloten ook belangen te behartigen van gemotoriseerd toerisme (met name automobiel, maar ook de pleziervaart) die in de beginjaren ondersteunende voorzieningen ontbeerden. Daarna werd geparticipeerd in en vaak ook het voortouw genomen om verkeersveiligheid voor alle gebruiker te verbeteren en de toerist gedragsregels bij te brengen door middel van affiches en campagnes. In de jaren dertig en veertig werden de pijlen gericht op kampeertoerisme en op de pechhulp (de wegenwacht). De organisatie groeide door de jaren heen gestaag.

De oorsprong van de ANWB ligt in fietsvertier en toerisme.

Het hoofdkantoor was eerst gevestigd aan de Parkstraat in Den Haag, waar door aankoop van buurpanden en panden in de buurt ruimte werd gevonden voor de expansie. In 1930 kwam Hendrik Jan van Balen (1897-1973) aan het roer van de ANWB te staan. Hij gaf leiding tijdens roerige decennia van recessie, oorlog en

wederopbouw en ontvouwde in 1952 zijn plannen om een nieuw kantoorgebouw op te laten richten. Doel daarvan was onder andere om een einde te maken aan de gebreken van de in een groot aantal stadspanden ondergebrachte onderneming. De voornaamste tekortkomingen waren gebrekkige communicatie, hoge exploitatiekosten, parkeerproblemen en uitbreidingsmogelijkheden. De jaren 1952-1962 stonden in het teken van planvorming, planwijziging, het verkrijgen van bouwtoestemming en de daadwerkelijke bouw. Het was een complex traject, mede vanwege de ligging van het bouwterrein, in Wassenaar, aan de gemeentegrens met Den Haag, in een recreatiegebied dat deel uitmaakte van een waardevol landgoed (Clingendaal) waardoor ook provincie en het ministerie hun zegen moesten geven. Het was een periode waarin de auto gemeengoed werd, kampeertoerisme een grote vlucht nam en het aantal medewerkers van de ANWB sterk groeide. We zien in deze tijd ook de eerste praatpalen langs de snelweg verschijnen, de eerste (dagelijkse) files en de verkeersinformatie én de oprichting van de alarmcentrale.

Kantoor van de ANWB aan de Parkstraat in Den Haag. Deze panden bestaan thans nog, de gevelbekleding links op de foto is wel verdwenen. Rechterfoto Hendrik Jan van Balen tijdens zijn afscheid in 1955.

3 Ruimtelijke ontwikkeling

Het gaat te ver om binnen de kaders van deze verkenning diep in te gaan op de geschiedenis van het landgoed Clingendael. Zonder informatie over de ontwikkeling van dit goed, kan het rapport echter ook niet. De oorsprong is vóór 1600 te zoeken, wanneer hier een boerderij met landerijen zal hebben gelegen. Het vormt de basis voor het buitenhuis/landgoed dat hier in de zeventiende eeuw gebouwd/aangelegd zou worden. Het goed bestaat uit het hoofdhuis met bijgebouwen, een tuin en uiteraard de nodige bossen, veegronden en akkers. De tuinen zijn aanvankelijk vóór en achter het huis te vinden. Door de tijd heen wordt de tuinaanleg gemoderniseerd en uitgebreid. Het terrein waar de ANWB omstreeks 1953 het oog op liet vallen, zal vrijwel zeker sinds de cultivering een agrarische bestemming hebben gehad.

Kaart van Clingendael uit 1733 met rechts onder (O en P) het terrein waar ruim twee eeuwen later het hoofdkantoor van de ANWB zou worden gebouwd. Bron: Gemeentearchief Den Haag. Percelen zijn in 1832 (kadastrale kaart) onveranderd.

De grond die nodig was voor de bouw van het nieuwe onderkomen van de ANWB werd verkregen van de Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende Goederen Laan van Meerdervoort.⁶ Die maatschappij had de gronden in 1952 aangekocht van de laatste particuliere eigenaar van Clingendael. In de plannen van de gemeente Den Haag speelde Clingendael een belangrijke rol vanwege het landelijke karakter aan de grens van de stad en de mogelijkheden die dat de stadsbewoners ter recreatie bood. Het zal ook om die reden zijn dat de gemeente Den Haag in 1954 besloot om Clingendael aan te kopen. Het stadsbestuur zal dan

⁶ wikipedia.org/wiki/Maatschappij_tot_Exploitatie_van_Onroerende_Goederen_Laan_van_Meerdervoort

ook zeker niet blij zijn geweest, toen een essentieel stuk van het landgoed in 1953 door de Maatschappij aan de ANWB werd verkocht.

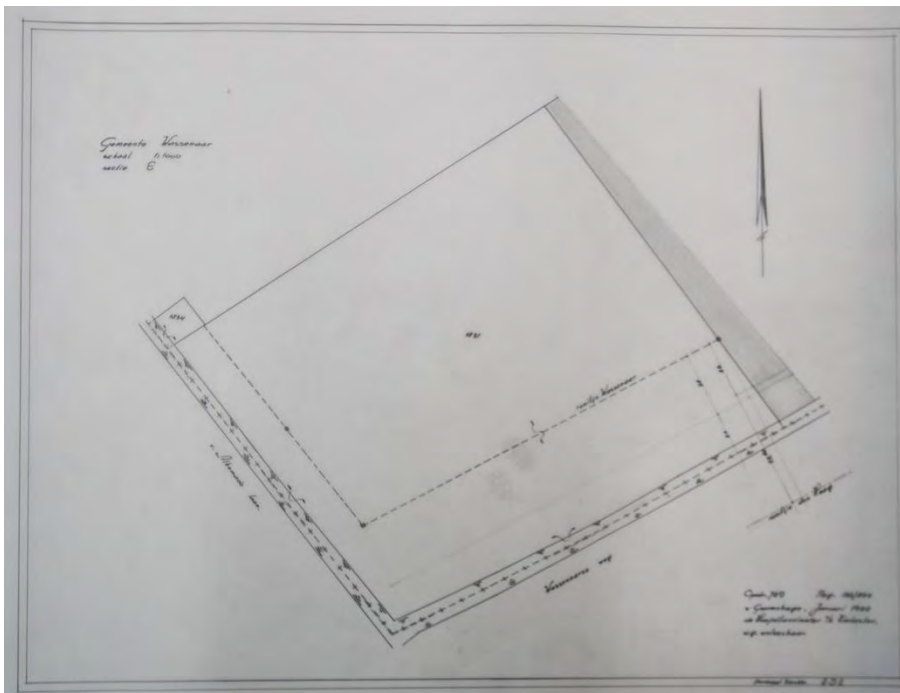

Uitsneden van topografische kaarten uit 1876 (Clingendael en Smokkelbrug), 1912 (sportterrein), 1934 (Van Alkemadelaan), 1952 (uitbreidingswijken Den Haag en Paddock?), 1958 (Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en 1964 (ANWB). Bron: topotijdreis.nl

De ten tijde van de grondaankoop door de ANWB bestaande situatie was zeker niet ledig. Op de kruising van de rond 1925 aangelegde Van Alkemadelaan en de veel oudere Wassenaarseweg was sinds 1943 manege Paddock gevestigd. Iets verderop aan de laan stonden het complex van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, dat daar in 1946 werd gevestigd (nu staat daar de Koningin Beatrixkazerne). Langs de laan en de weg liep reeds een sloot/gracht waarvan de wal aan de zijde van Clingendael met bomen was beplant. Dit blijkt uit foto's van vlak vóór de bouw van het nieuwe kantoor van de ANWB.

Zoals gesteld was er sprake van een ingewikkelde stedenbouwkundige situatie door de verschillende begrenzingen die hier samenkwamen: gemeente Wassenaar, gemeente Den Haag en landgoed Clingendael. Bij de planvorming moest worden onderhandeld met de gemeenten, met de provincie, met het rijk én met enkele belangenverenigingen (natuur). De gemeente Wassenaar diende de rooilijn aan de Wassenaarseweg te bepalen, de rooilijn aan de Van Alkemadelaan werd vastgesteld door de gemeente Den Haag, om maar een

voorbeeld te noemen. De rooilijn aan de Wassenaarseweg werd op 50 meter gelegd, een afstand die voor wat problemen zorgde omdat de rotonde deze rooilijn dreigde te doorsnijden. Het lijkt er overigens op dat de halve hectometer van hogerhand werd opgelegd door het ministerie, dat hiermee het landelijke karakter van de Wassenaarseweg trachtte te behouden.⁷

Kadasterkaart waarop de kavel, gemeentegrenzen en de rooilijnen zijn ingetekend. Bron: Het Nieuwe Instituut, archief Berghoef.

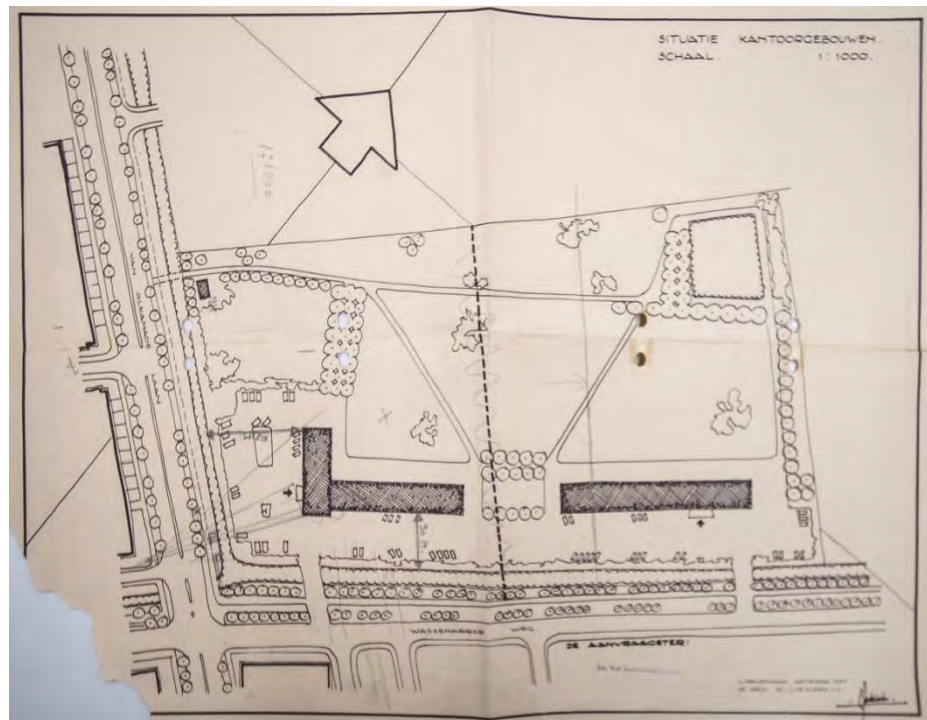

Opname uit de tijd dat het terrein in gebruik was door Manege Paddock, met rechts de Van Alkemadeweg en in de achtergrond de bomen langs de Wassenaarseweg. Bron: Gemeentearchief Den Haag.

⁷ Zwijnenburg (red), p.14

4 Eerste ontwerpen

Aan vrijwel ieder ontwerp gaan schetsontwerpen vooraf. Voor het ANWB-complex is dat zeker het geval, zo blijkt uit een aantal schetsen aangetroffen in het archief van architect Berghoef. De schetsen van Berghoef op calquepapier zijn niet allemaal gedateerd. Het leidt nauwelijks twijfel dat deze van één moment zijn (januari 1955) en bedoeld waren om de ANWB-directie een keuze te laten maken. Een intrigerend ontwerpplan in het archief van de architect is niet van eigen hand, maar van architect Leonard Johannes de Klerk en dateert van september 1953.⁸ Op deze tekening is door deze kort daarvoor afgestudeerde architect (hij rondde zijn opleiding aan de Technische Hogeschool in Delft in 1952 af) een kantorencomplex getekend. Er staat niet bijgeschreven dat het gaat om een ontwerpplan voor de ANWB, maar in het plan zijn enkele componenten (ontsluiting, massaoriëntatie) aan te wijzen die we in de eerste plannen van Berghoef zien terugkomen, waardoor dit wel mogelijk geacht wordt.

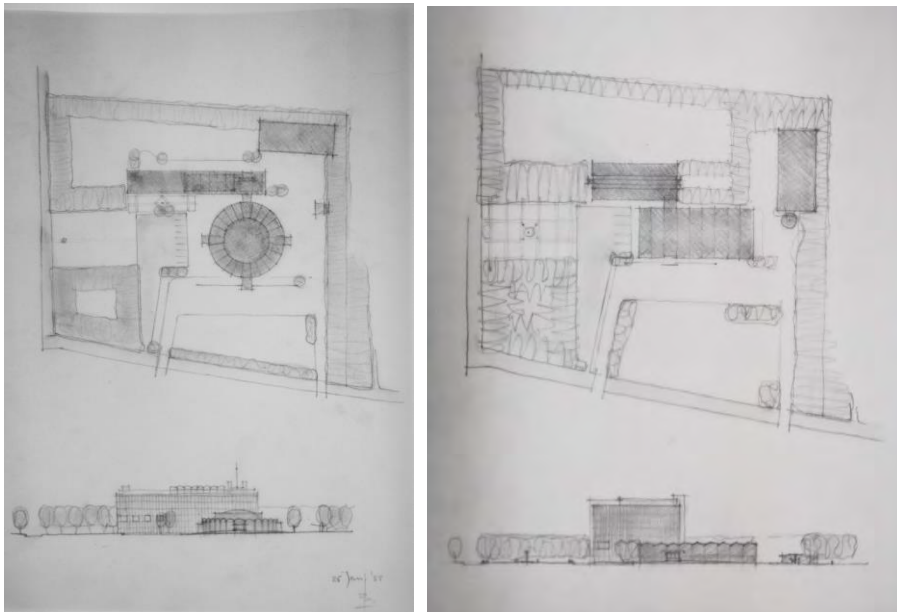

Ontwerp van de hand van architect L.J. de Klerk uit 1953.

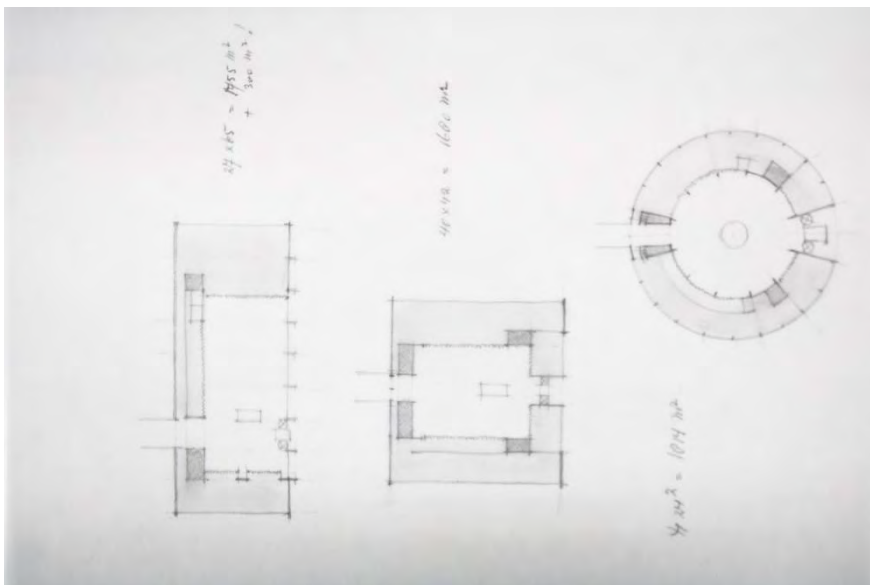
Het lijkt er op dat Berghoef aanvankelijk twee varianten inbracht. Het eerste plan voorziet in een kantoorgebouw met daarvoor de ons bekende rotonde en in een hoek achterop het terrein een gebouw dat vermoedelijk het technisch bijgebouw met technostation is. Dezelfde ingrediënten zien we in een alternatief plan dat voorzien is van een compacter (en iets hoger) kantoorgebouw in combinatie met een publieksgebouw op een rechthoekige grondslag, wat als voordeel lijkt te

⁸ <http://www.artindex.nl/zuidholland/>

hebben dat er voor het complex meer ruimte ontstaat voor tuin en parkeerplaats. Aan de Van Alkemadelaan lijkt in beide gevallen sprake te zijn van een tuin. Een ontsluiting aan deze zijde is door Berghoef in ieder geval nimmer overwogen (hij voorzag verkeerstechnische problemen bij een aansluiting op een verlangrijke verkeersader).

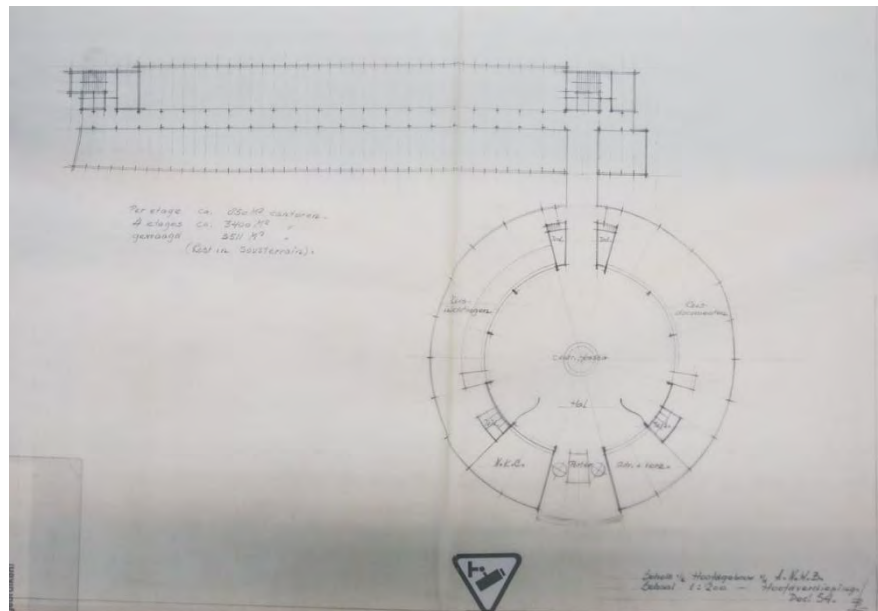
Schetsontwerp gedateerd 25 januari 1955. We zien een gespiegelde hoofdopzet die al veel overeenkomt met het uiteindelijke ontwerp. Wel valt op dat de inrichting en ontsluiting van het terrein (minder ruimte voor parkeren) geheel anders is. Rechts een alternatief met een hoger (compacter) kantoor en een publieksgebouw op rechthoekige grondslag.

Schetstekening van drie varianten voor het publieksgebouw, vermoedelijk gemaakt om de directie van de ANWB voor te leggen in een vroege fase van ontwerp.

In het archief van architect Berghoef is een schetstekening aangetroffen die vermoedelijk drie varianten toont van het publieksgebouw. De eerste op rechthoekige grondslag, de tweede met een vierkante plattegrond en de laatste met de ons bekende rotonde. Publieksruimten zijn in deze schetsen wit gelaten,

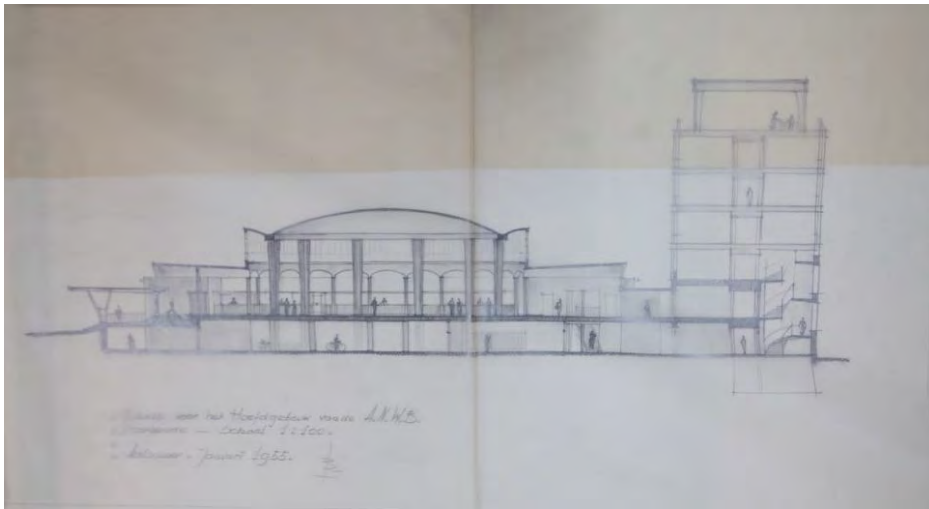
de ruimten voor het ANWB-personeel is in grijs tint geaccentueerd. Uit een vroege, vrij gedetailleerd uitgewerkte schetstekening van de architect uit december 1954 zouden we op kunnen maken dat de rotonde zijn voorkeur genoot (van de andere varianten ontbreken vergelijkbare tekeningen), al is dat op basis van de geraadpleegde stukken natuurlijk niet te bewijzen. De tekening uit 1954 laat zien dat de architect op dat moment rekening hield met een rotonde rechtsvoor de kantoorstijf.

Eén van de vroegst gedateerde tekeningen in het archief van Berghoef dateert van december 1954 en laat het concept van de centraalbouw aansluitend op de kantoorstijf zien.

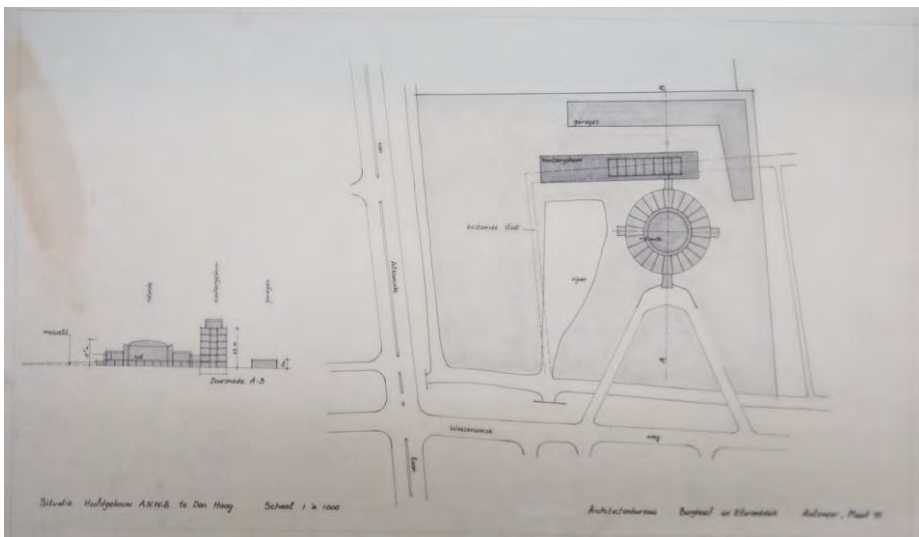
Een behoorlijk ver uitgewerkte tekening gedateerd januari 1955 met daarop een doorsnede over de rotonde en de kantoorstijf, laat zien dat rond die tijd het besluit moet zijn genomen om het plan met de rotonde verder uit te werken. Het ontwerp vertoont dermate veel gelijkenis met de gerealiseerde toestand, dat we het ontwerp voor het ANWB-complex voor wat betreft kantoorstijf en rotonde in 1954-1955 mogen dateren, dat is 6 tot 7 jaar vóór de voltooiing van de bouw, midden in de periode van wederopbouw.

Het duurt nog wel enige tijd voordat besloten wordt om de rotonde te verplaatsen naar linksvoor de kantoorstijf. In 1955 worden verschillende situatietekeningen vervaardigd waarop de rotonde stevast rechtsvoor de kantoorstijf te vinden is. Die plaats is ook niet onlogisch omdat de lichte trapeziumvorm van het bouwterrein hier wat meer ruimte biedt. De architect houdt bij deze plannen rekening met een toe- en afrit aan vanaf de Wassenaarseweg en een derde ontsluiting die van en naar een parkeerterrein in de oksel van de kantoorstijf en de rotonde leidde.

In januari 1955 zijn al tekeningen gemaakt met onder andere de doorsnede over kantorschijf en rotonde.

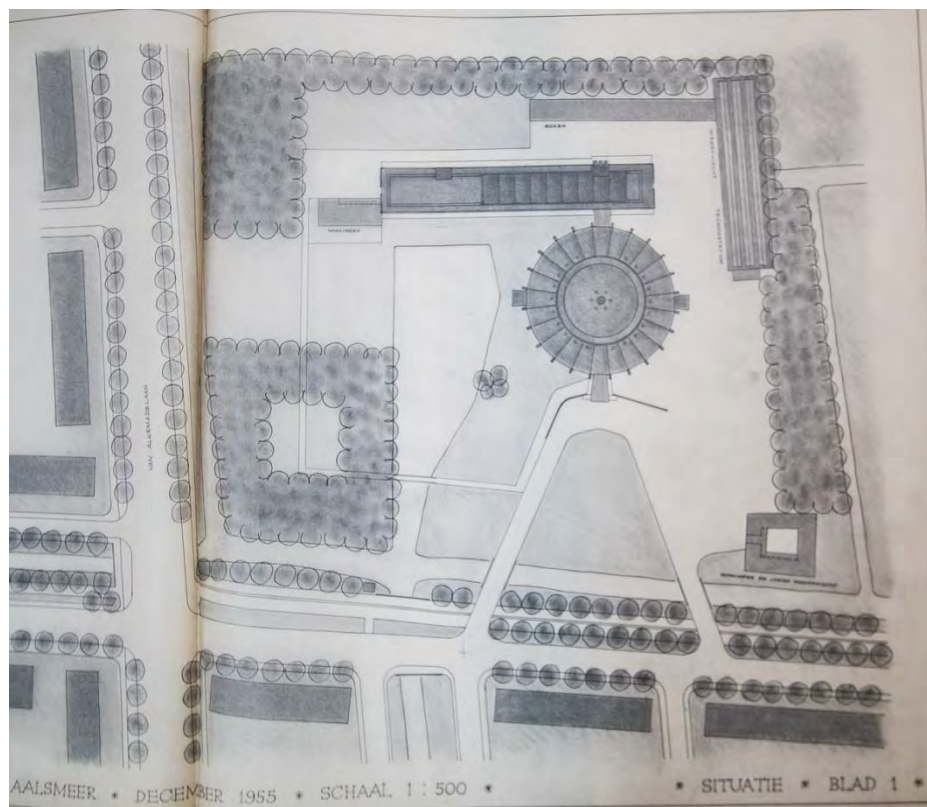
We zien op deze tekeningen vooral wijzigingen ontstaan die betrekking hebben op het technostation (dat op de tekeningen op verschillende wijze is vormgegeven). Op een tekening van december 1955 is voor het eerst het verblijfsgebouw voor de wegenwacht weergegeven en zijn er woningen gekoppeld aan de kantorschijf. De tekeningen uit 1955 tonen ook dat architect Berghoef met zijn opdrachtgever al had nagedacht over de wijze waarop het complex stedenbouwkundig moest worden ingebed in de omgeving, namelijk door middel van lanen en bosschages, met enkele doorzichten vanaf de Wassenaarseweg (vooral ter plaatse van ontsluitingen) en de Van Alkemadelaan. Een tuinarchitect werd in deze fase vermoedelijk nog niet bij het ontwerp betrokken.

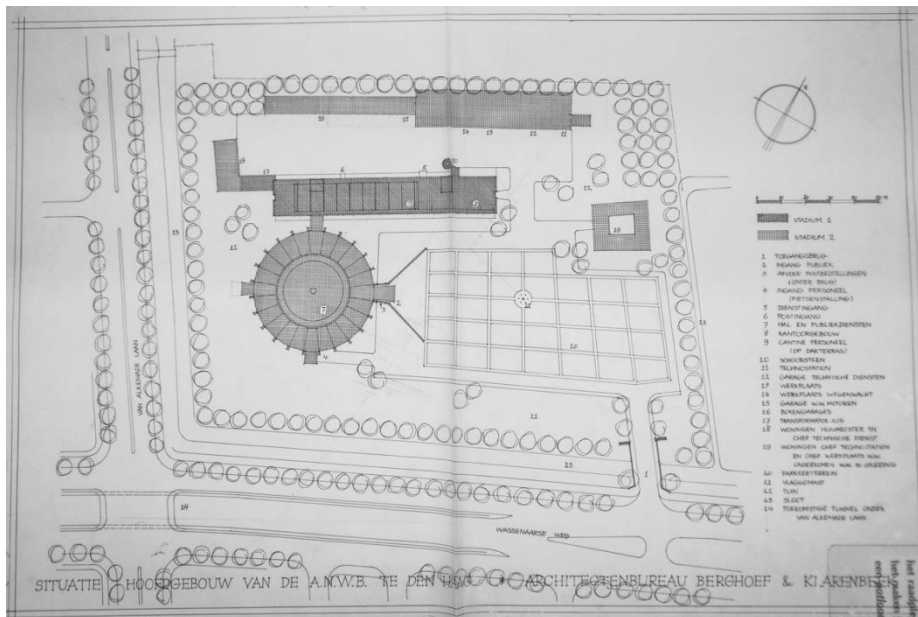
Situatietekening van maart 1955 met technostation en garageboxen in een L-vorm in de achterhoek van de kavel en een in omvang relatief bescheiden parkeerterrein.

Situatietekening van april 1955 waarin ook lanen en andere boomstructuren prominent zijn weergegeven.

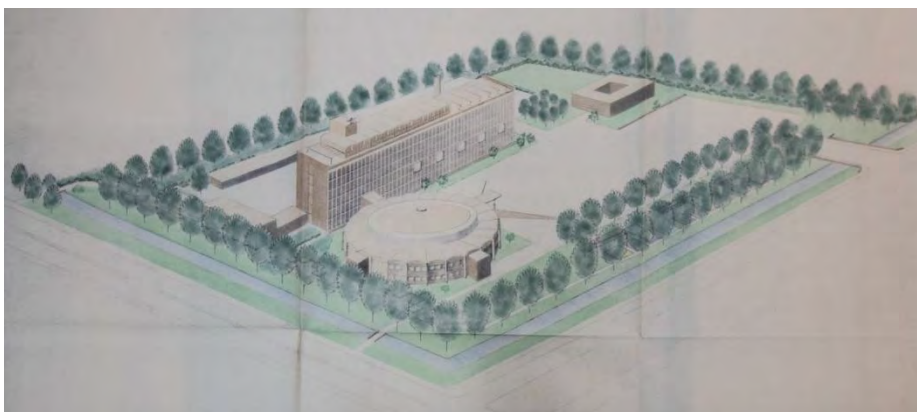

Situatietekening van december 1955 waarop het verblijfsgebouw van de wegenwacht wordt geïntroduceerd én de woningen gekoppeld aan de kantorschijf. De groenstructuren en zones op deze tekening zien we ook al op schetsen uit begin 1955.

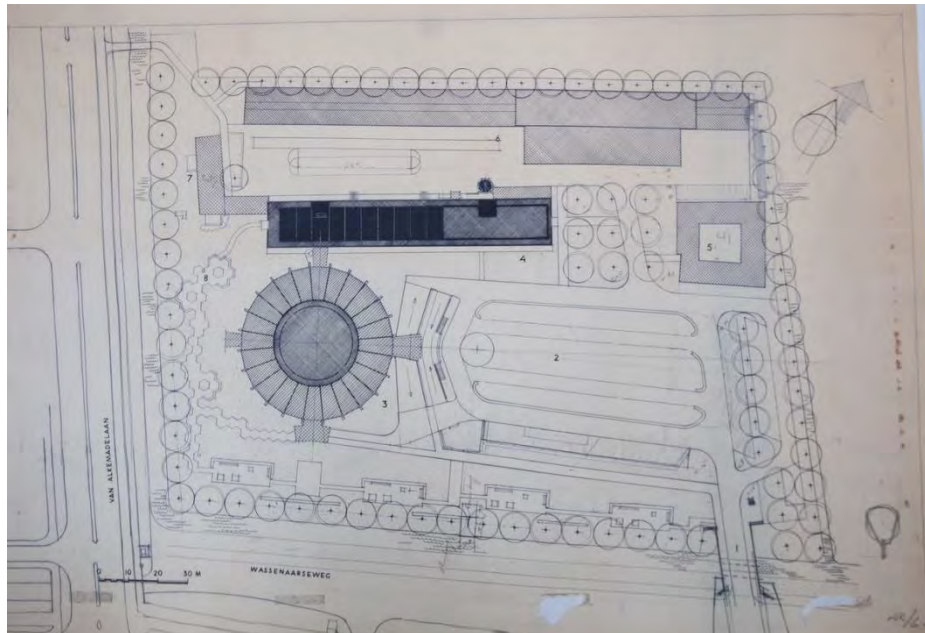
Situatietekening eind 1955, mogelijk begin 1956, met verplaatsing van de rotonde en herziening van de ontsluiting en de parkeerinrichting van het terrein.

Door het ontbreken van dateringen op een aantal tekeningen in het archief van de architect is het niet helemaal met zekerheid te zeggen, maar vermoedelijk al in de nadagen van december 1955, werd het stedenbouwkundige plan aangepast door de rotonde richting de Van Alkemadelaan te verplaatsen. Die verplaatsing heeft er mogelijk ook voor gezorgd dat er reductie plaatsvond van de diameter van de rotonde (van 25 meter naar 24 meter radiaal). Bij de verplaatsing moest namelijk rekening worden gehouden met de rooilijn die door de gemeente Wassenaar op 50 meter vanaf de Wassenaarseweg was geprojecteerd. Het is vooralsnog gissen naar de exacte reden van verplaatsing. Meest waarschijnlijk achten wij een relatie met de ontsluiting van het terrein vanaf de Wassenaarseweg of de wens om het parkeerterrein vanuit de stad geredeneerd aan het zicht te onttrekken. Waar aanvankelijk drie toegangsbruggen waren voorzien, is na verplaatsing van de rotonde nog maar sprake van één toegang tot een veel groter parkeerterrein dan aanvankelijk was voorzien. Het is zeer goed mogelijk dat de rappe opkomst van het autogebruik in de vroege jaren vijftig hiertoe heeft bijgedragen, maar zeker weten doen we dat niet. Met de verplaatsing van de rotonde kon het onderkomen voor wegenwachtpersoneel dieper op het terrein worden geplaatst.

Herzien plan na verplaatsing van rotonde en reductie van het aantal bruggen.

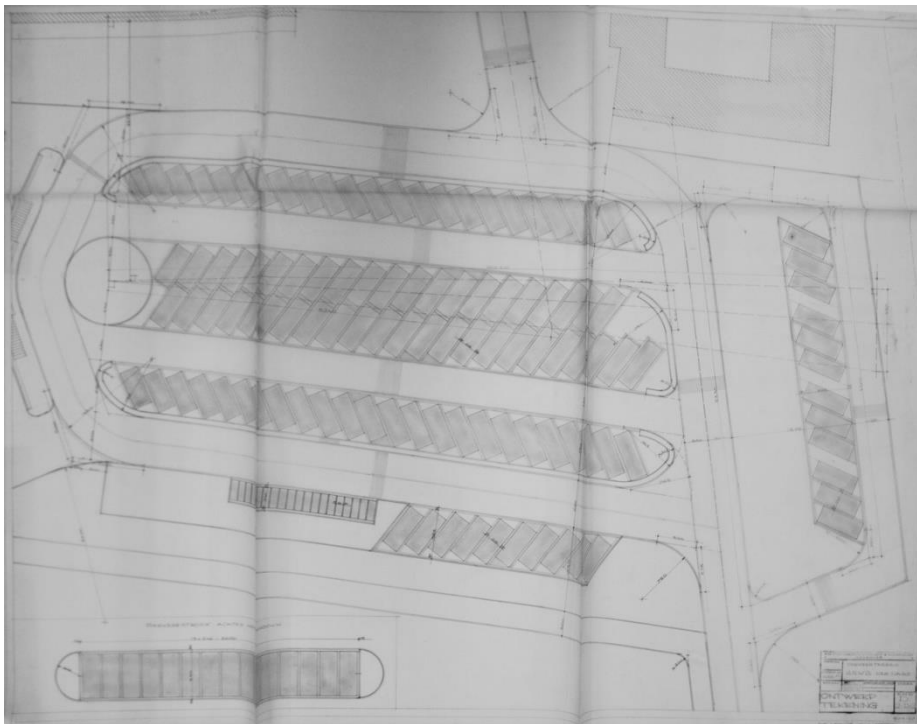
Een andere mogelijkheid is dat aanpassing afgedwongen werd door het afketsen van plannen om ook aan de zijde van de Van Alkemade laan parkeergelegenheid te realiseren. Op de nieuwe situatietekeningen zien we aan de beide straten nu een aaneengesloten rij met geboomte getekend. Na deze aanpassingen worden de eerste perspectieftekeningen gemaakt. Prominent zijn op deze tekeningen de ononderbroken bomenrijen langs de straten te zien. Deze perspectieftekening is ook aangetroffen in het archief van tuinarchitect Wim Boer. Uit archiefstukken kan worden opgemaakt dat Berghoef deze tekening toezond na een overleg tussen beide. De tekening diende als een basis ofwel kader voor de verdere uitwerking door Boer.

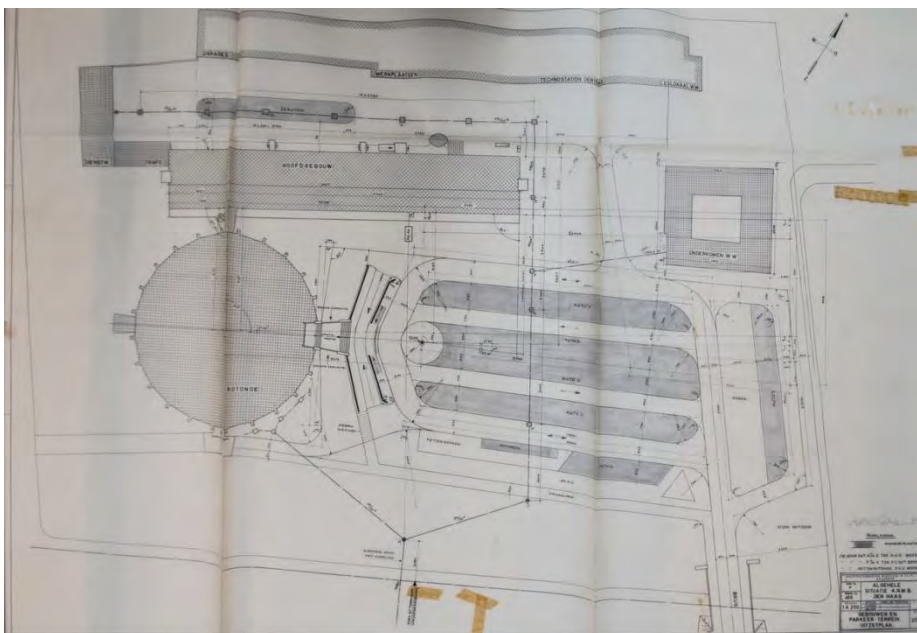
Herzien situatieplan met centrale entree, opnieuw ontworpen parkeergelegenheid en een tuinaanleg in ontwerpfase.

Latere situatietekeningen (ongedateerd, uit de fase van planvorming), tonen een vrij heldere structuur waarbij een ruime parkeerplaats omzoomd door gebouwen en groen, voorafgaat aan de kantoorstijf en het verblijfsgebouw voor de wegenwacht. Tussen beide gebouwen is een doorgang naar het technostation met bijbehorende (garage)boxen getekend. Vanuit hier kon men doorrijden en via een brug de Van Alkemade laan bereiken. Uit stukken in het archief van Berghoef is op te maken dat hier gebruik werd gemaakt van een al bestaande brug (wat vermoedelijk nog wel wat voeten in de aarde zal hebben gehad met betrekking tot de belasting van de brug).

Nog voordat met de bouw werd begonnen, werd de parkeerruimte uitgebreid ten koste van een groenstrook. Aan het eerdere plan lag vermoedelijk het idee ten grondslag dat bij het oprijden bezoekers van het wegenwachtgebouw rechtsaf werden gestuurd, en de overige bezoekers (en medewerkers) rechtdoor werden geleid. Dit mag worden opgemaakt uit ontwerpstekeningen van de parkeerplaats zelf, waarin ruimte voor parkeervakken en de vlaggenmast ter markering van de entree van de rotonde zijn opgenomen.

Ontwerpplan voor de parkeeraanleg, waarbij opvat dat geheel rechts een door een gazon geïsoleerde zone is, vermoedelijk bedoeld voor bezoekers van het wegwachtgebouw daarboven.

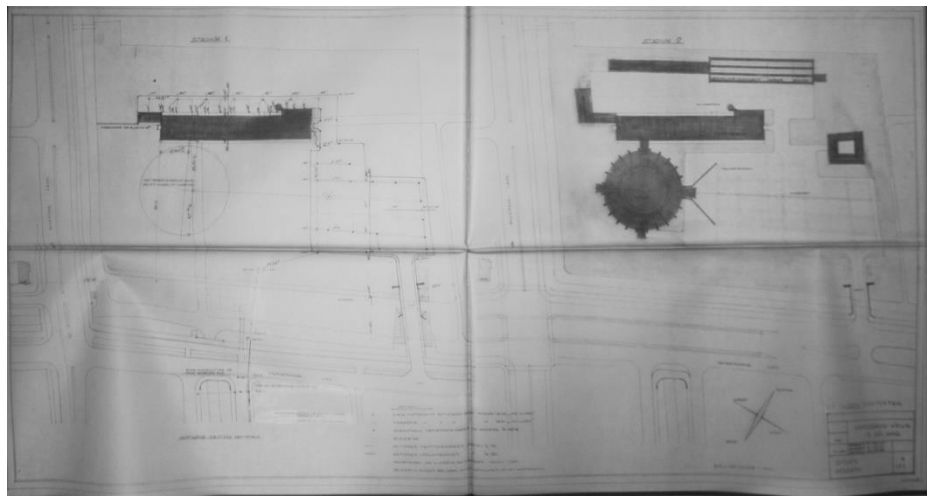
Uitzetplan voor de parkeerplaats.

5

Het kantoorgebouw

5.1 Algemeen

Hoewel dat oorspronkelijk niet de bedoeling zal zijn geweest, werd de bouw van het complex van de ANWB in twee fasen uitgevoerd. Vermoedelijk werd hiermee het ministerie gunstig gestemd, omdat beschikbare middelen (zowel aan materiaal als aan arbeidskracht was gebrek) op die manier over een langere (bouw)periode konden worden uitgespreid. De keuze om eerst het kantoorgebouw tot stand te brengen lag daarbij om vele redenen voor de hand. De behoefte om het kantoorpersoneel zo snel mogelijk in één gebouw onder te kunnen brengen, was daarvan de voornaamste. Daarbij: een bezoekersgebouw kon zonder kantoor niet functioneren.

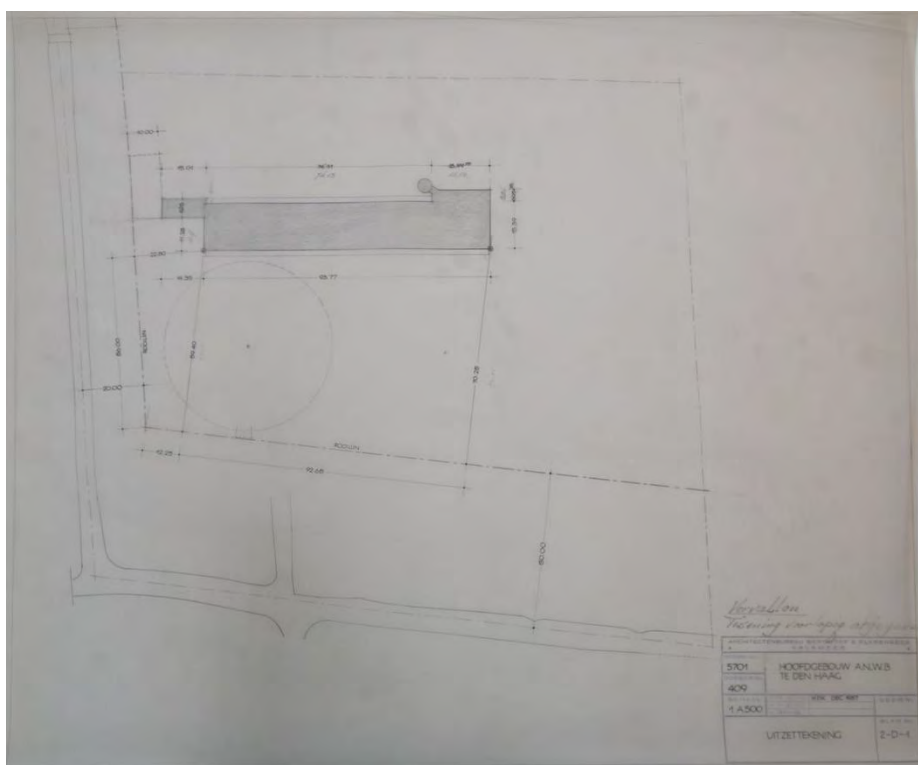
Faseringsplan met links de als eerste te bouwen kantoorstijf en rechts de later te realiseren gebouwen waaronder de rotonde, het technostation en het verblijfsgebouw voor de wegenwacht.

5.2 De ontwerpgeschiedenis

Afgaande op het materiaal in het archief van architect Berghoef, is in de ontwerpfase niet bijzonder veel over het ontwerp gediscussieerd. In een vroeg stadium zijn door de architect twee schetsontwerpen gemaakt. Slechts één van die ontwerpen is verder uitgewerkt, waarbij opvalt dat er eigenlijk geen grote veranderingen meer zijn doorgevoerd ten aanzien van bouwmassa en exterieur. Al vroeg was duidelijk dat er een kantoorstijf gerealiseerd zou worden die evenwijdig gericht was aan de Wassenaarseweg, niet daar waar de weg langs het terrein liep, maar het deel van de weg in de gemeente Den Haag. Dit was conform eisen van de gemeente Den Haag, die hiermee wilde voorkomen dat er net buiten de gemeentegrens een brede barrière werd opgeworpen tussen de (uitbreidingswijken van de) stad en het landgoed Clingendael dat recreatiemogelijkheden bood voor de inwoners van de stad. Het is niet zeker of de situering van het gebouw zo is gekozen dat vanuit de Van Zaekstraat ook nog net een zichtlijn langs de voorgevel van de kantoorstijf mogelijk is. Die

zichtlijn werd immers sowieso doorbroken door de verbindingsgang tussen het kantoorgebouw en de rotonde.

De verplaatsing van de rotonde in de richting van de Van Alkemadeaan had nog wel wat gevolgen, namelijk een spiegeling van het kantoorontwerp, zoals op afbeeldingen in het voorgaande hoofdstuk is te zien. In het archief van de architect is nog wel een aantal varianten uitgewerkt voor de schoorsteen ten behoeve van de verwarmingsinstallatie van het pand. De plaats was al vroeg bepaald, het ging met name om de vormgeving ervan. Aanvankelijk was een strakke en moderne variant getekend, uiteindelijk werd door de architect een veel traditioneler ontwerp gemaakt, een ontwerp dat ten uitvoer zou worden gebracht. Het is aannemelijk dat de architect dit ontwerp niet uit eigen beweging aanpaste, maar dat hier hiertoe verzocht werd door zijn opdrachtgever.

Uitzetplan voor het kantoorgebouw met onder andere de rooilijnen.

5.3 Bouwmassa

De bouwmassa van het gebouw is door de tijd heen ongewijzigd gebleven. Het ontwerp is éénvoudig, in de zin dat er sprake is van een rechthoekig grondplan, dat langgerekt en verhoudingsgewijs ondiep is. Waar de bouwmassa aanvankelijk door de lengte en hoogte geïmponeerd zal hebben, is dat effect wat teloor gegaan, met de realisatie van in hoogte vergelijkbare kantoorgebouwen aan weerszijden en aan de achterkant van het gebouw, maar ook vanwege de schaalvergroting die het parkeerterrein (ten koste van tuin en gazon) heeft ondergaan.

Doordat de architect keuken en kantine op het dak situeerde en hier koos voor een opvallende schaaldakconstructie, is voorkomen dat het bouwvolume een kantoordoos genoemd kan worden. De exacte beweegredenen om hier voor een schaaldak te kiezen, kon niet worden achterhaald. Het is verleidelijk om hierin

een relatie of verbindende vorm te zien met de rotonde.⁹ De kantineopbouw op het dak is ten opzichte van de gevels van de onderliggende bouwlagen iets teruggelegd. Ondergeschikte dakopbouwsels, waaronder het trappenhuis en de machinekamer voor de lift, zijn op grote afstand van de voorgevel geplaatst, waardoor ruimte werd gecreëerd voor een door een pergola omzoomd dakterras én er voor werd gezorgd dat deze opbouwen voor bezoekers vanaf de openbare weg niet zichtbaar waren.

De voorgevel van het pand in huidige toestand. Vernieuwing van de vensters met behoud van oorspronkelijke vensterindeling is de voornaamste aanpassing. De rail voor de glazenwasser dateert ook niet uit de bouwtijd.

Het silhouet van het pand is gewijzigd met de sloop van de schoorsteen ten behoeve van de verwarmingsinstallatie. Hierin kan men een aantasting van het oorspronkelijke ontwerp zien. Anderzijds zal de schoorsteen voor de architect (en opdrachtgever) vermoedelijk niet meer zijn geweest dan een strikt noodzakelijk kwaad. Er zijn verschillende ontwerpen voor de schoorsteen in het archief van Berghoef bewaard gebleven, waaruit wij voorzichtig op menen te kunnen maken dat het schoorsteenontwerp een worsteling was voor ANWB en architect. Architectonisch zou aan de schoorsteen nog wel een rol kunnen worden toegedicht als tegenhanger van het ANWB-embleem dat het dak bekroont.

Oorspronkelijke (l) en secundaire opbouw op het dak. Hierachter stond de schoorsteen.

⁹ Berghoef schreef hierover dat de bouwvakkers zich met de bouw van de kantine konden bekwamen, zodat zij zonder problemen de technisch meer uitdagende rotonde konden realiseren.

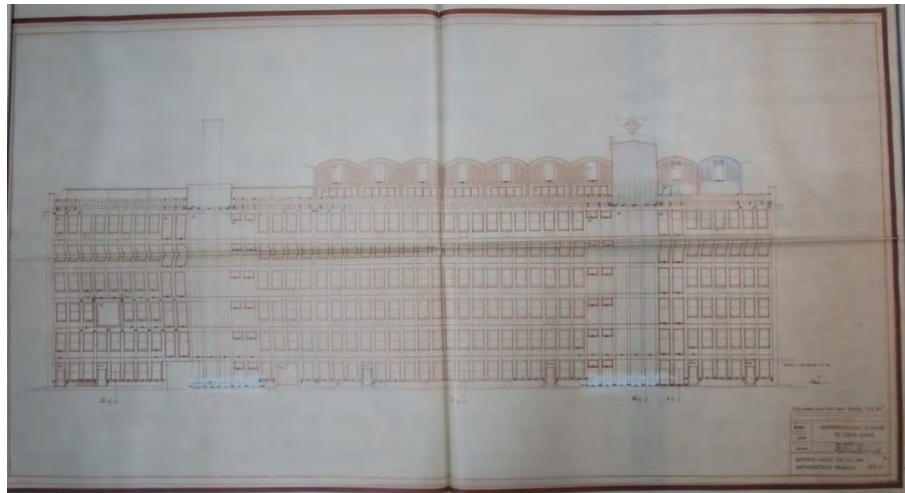
Pergola op het dak, met in de achtergrond het golfdak van één van de jongere kantoorgebouwen.

5.4 Het exterieur

5.4.1 Architectuur

De gevels van het pand verkeren in behoorlijke mate van authenticiteit. Er zijn in de loop der tijd wijzigingen doorgevoerd waarbij oorspronkelijke substantie is verdwenen. Het gaat dan vooral om het vernieuwen van de vensters in de gevel, overigens met behoud van de wengéhouten kozijnen. Wat aardig is aan de gevels, is dat metselwerk en vensteropeningen in evenwichtige verhouding zijn en dat ondanks de sterke architectonische regelmaat een gevelbeeld is gecreëerd dat alles behalve saai of steriel is. Ook hier heeft de in stijl bijna conflicterende kantine op het dek een belangrijke rol als ook de grote erkervensters in de vierde bouwlaag. De gevels zijn rijk geornamenteerd, waarbij moderniteit en traditie behoorlijk in balans zijn. In de tijd van het ontwerp, tweede helft jaren vijftig, werd het architectonisch nog verantwoord geacht om door middel van figuratief metselwerk expressie te geven aan de functie van een gebouw. In de loop van de jaren zestig zou dat geleidelijk veranderen.

Interessant aspect van het kantoorgebouw is dat de voorgevel in feite geen eigen entreepartij heeft (met betreedt het gebouw via de rotonde die als entree beschouwd kan worden) en dat de zijgevels en achtergevel ook een representatief karakter hebben gekregen. In de zijgevels zijn in bakstenen gemetselde kunstwerken uitgevoerd. Het kapitale van de twee kunstwerken is in de rechter zijgevel verwerkt, de zijde die de bezoekers te zien kregen wanneer zij over de brug een blik in de richting van het gebouw wierpen. In de achtergevel is de gevelornamentiek gelijk aan de voorgevel, wat niet alledaags is.

Ontwerptekening van de achtergevel, laat stadium, maar met nog onuitgewerkte schoorsteen.

Ten tijde van de uitbreiding van het complex in de jaren negentig, waarbij flankerende kantoorgebouwen werden opgetrokken, is er op beide zijgevels een tussenlid (verbindingsgang) aangesloten. Dit heeft als gevolg gehad dat de voorgevel van het gebouw meer het karakter van een façade heeft gekregen en de samenhang tussen de verschillende gevels visueel is gereduceerd.

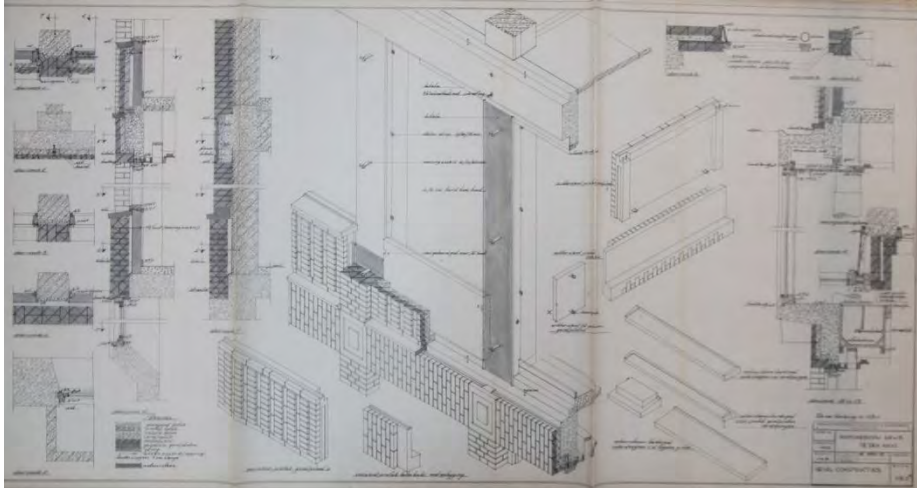
Vensters uit de bouwtijd links op een foto uit de jaren zestig, rechts de huidige vensters en toegevoegde buitenzonwering. De vensters uit de bouwtijd werden geleverd door de firma Radeffa uit Apeldoorn (faillissement in de jaren tachtig).

Alle vensters in de gevel zijn, met behoud van Wengéhouten kozijnen, vernieuwd. Daarbij is wel vastgehouden aan de oorspronkelijke vensterindeling. Foto's van net na de bouw laten zien dat de vensters aanvankelijk waren uitgevoerd met twee tuimelramen die boven elkaar zijn geplaatst. Bij één van de vensters op de foto zijn beide tuimelramen geopend, waarbij opvalt dat er blijkbaar geen sprake was van een vaste tussendorpel. Ramen konden op deze manier van binnenuit gewassen worden. Dat werd in de praktijk echter als bijzonder onpraktisch ervaren, zo blijkt uit correspondentie in het architectenarchief. De foto's geven ook aanleiding te veronderstellen dat er geen buitenzonwering aanwezig was. In de kantine en de vergaderzalen hingen wat oubollig ogende gordijnen, zoals op foto's is te zien.

5.4.2 De bouwkunde

Uit ontwerp- en detailleringstekeningen (4-B-6b) in het archief van architect Berghoef is uitermate goed op te maken hoe de gevelschil voor de constructie van gewapend beton werd aangebracht. Tegen de draagconstructie werd Ytong

gezet, gevolgd door een laag Bitalu. Daartegen werd met metselmortel de baksteen aangebracht. Uiteraard kon dat niet zonder de benodigde ankers, die in roodkoper en tweezijdig gevorkt zijn uitgevoerd. De messing haakankers waarmee het Wengé kozijnhout werd bevestigd, werden in het hout geschroefd en vervolgens in de muurdammen gemetseld. Er vond ook verankering van het kozijnhout met de betonnen kolommen plaats. In de betonconstructie was een strip verwerkt die in een sponning in het kozijnhout werd gelaten. Hout en strip werden vervolgens doorschroefd. Berghoef zou Berghoef niet zijn wanneer hij dit detail niet liet uitwerken in een aparte tekening (tekening 5-k-5).

Isometrietekening en details waaruit de werkwijze met geprefabriceerde gevelelementen duidelijk wordt.

Ter plaatse van de borstweringen werd als eerste een opstand met Ytong-elementen gemaakt. Hierin werden boutgaten voorgeboord ten behoeve van de bevestiging van borstweringselementen die geprefabriceerd werden. In de literatuur wordt hier stevast vermeld dat die prefabricage het gevolg is van materiaal- en arbeidsschaarste, met name een gebrek aan metselaars. Deze werkmethode werd overigens ook toegepast voor de horizontale banen metselwerk boven de vensters. De fabricage van de elementen vond naar verluidt plaats in een bouwloods op het terrein. Men kon gebruik maken van gekliste bakstenen die in een mal werden gelegd. Daaroverheen werd beton gestort. Er werden in het beton beugels geplaatst die om in de draagconstructie gestorte bouten konden worden ingelaten. Bij de borstweringen volstonden volgens tekening twee van deze beugels. Berghoef werkte dit plan uit in isometrietekeningen.

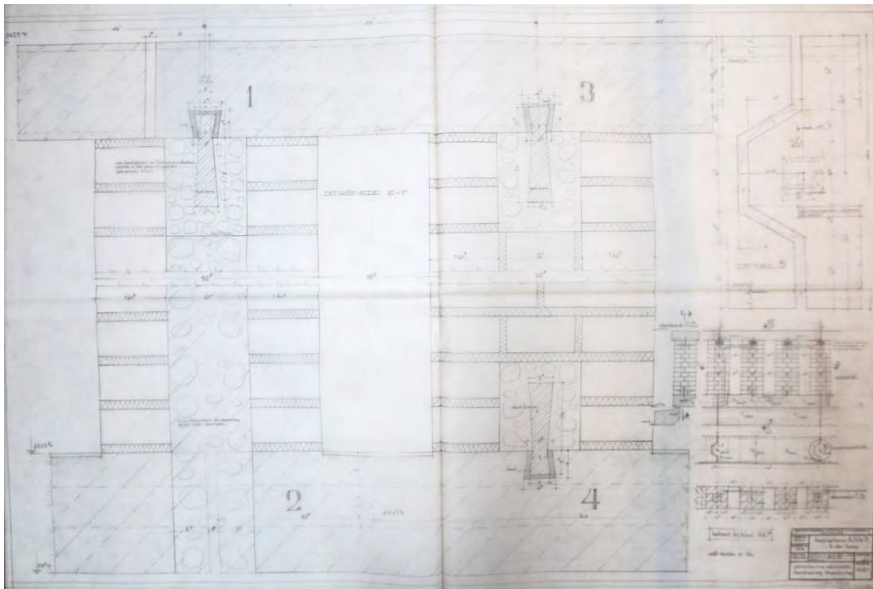

Het metselwerk van de muurdammen is vanaf de steiger gemetseld, al het overige werk is geprefabriceerd en betreft beklede elementen van beton.

De voor de bouwtijd karakteristieke, en functioneel noodzakelijke (dakterras) balustrade heeft bakstenen kolommen en een dek- en voetlijst van natuursteen elementen. Verankering van de kolommen met dek- en voetlijst, geschiedt door middel van ommetselde betonnen blokken. Behalve daar waar de stuitnaden van de natuursteen elementen aanwezig zijn. Daar is sprake van een geheel in beton uitgevoerde kern waarin de wapening van de dakconstructie doorloopt. De verankering van de deklijst geschiedt door middel van doken. Dit alles blijkt uit tekeningen van de architect. Bij de kopgevels zijn van oudsher schansmuren gemetseld.

De balustrade op de dakrand.

Bouwtekening waaruit de wijze van vervaardiging van de balustrade blijkt.

De gevels van de kantine, op grote hoogte en deels gemaskeerd door de balustrade langs de dakrand, vormen een combinatie van gewapend betonnen portalen, schoonmetselwerk en elementen waarvan de kozijnen goeddeels nog oorspronkelijk zijn, maar de vensters en deuren zelf overal zijn vernieuwd. We zien ook hier dat de architect aandacht heeft besteed aan detaillering van het metselwerk, deels ingegeven door aansluiting op de boogvorm van de schaaldaken, maar deels ook omdat het een uitdrukkelijke wens van de ANWB was om in de gevels hommage te doen aan de bouwtraditie in ons land.

Deel van de gevels van de kantine, met siermetselwerk aansluitend op de schaaldaken.

5.4.3 Ornametiek

De gevel is opgeluisterd met ornamenten waarbij het metselmozaïek het eerst in het oog springt. De mozaïek is van de hand van de Haagse kunstenaar Jan Goeting (1918-1984). Hij ontwierp de 99 vogels die onder evenveel vensters in de lange gevels te vinden zijn én de composities in de kopgevels van het gebouw.

Aan de basis van het ontwerp van het grootste van de mozaïeken lag de dienende en beschermende taak van de ANWB waarbij bewegwijzering, autotechniek en recreatie de belangrijkste componenten zijn. Het kleine mozaïek, op de stad gericht, verbeeldt dag, nacht, water en lucht. De getekende ontwerpen van de grote kunstwerken werden, zo blijkt uit foto's uit de tijd van de vervaardiging, op het binnenspouwblad gehangen en zijn dus nog in het gebouw aanwezig.

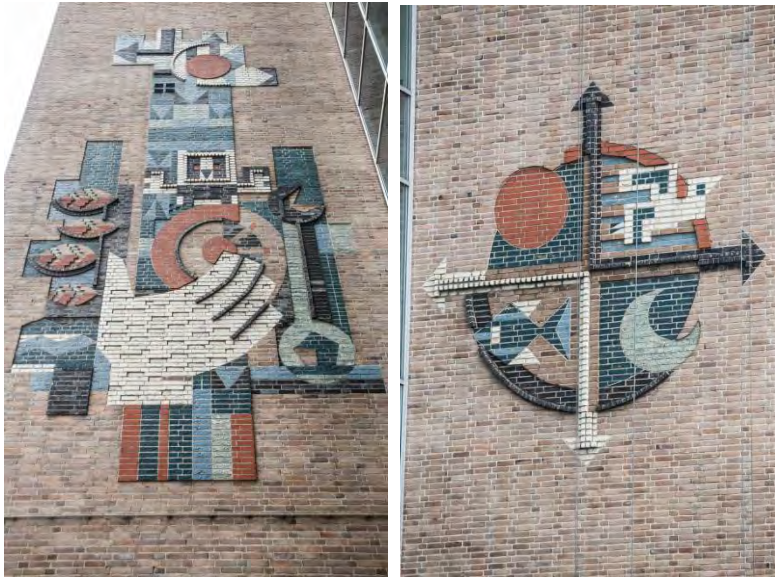
Vogels naar ontwerp van Jan Goeting verbeelden reislust.

Pinakels op de erkervensters, komen ook terug bij het (vernieuwde) toegangshek, symboliek is onbekend. Rechts het van het Haagse Bos al zichtbare embleem (werk van Henk Etienne) van de ANWB.

In de gevels zijn onder andere blokken tufsteen verwerkt, een materiaal dat vooral geassocieerd wordt met de vroegste natuursteenbouw in Nederland en waarvan het gebruik een opleving kende in de periode van traditionalisme in de decennia vóór en na de Tweede Wereldoorlog.¹⁰ Door die relatie kunnen de stukken als ornament worden beschouwd.

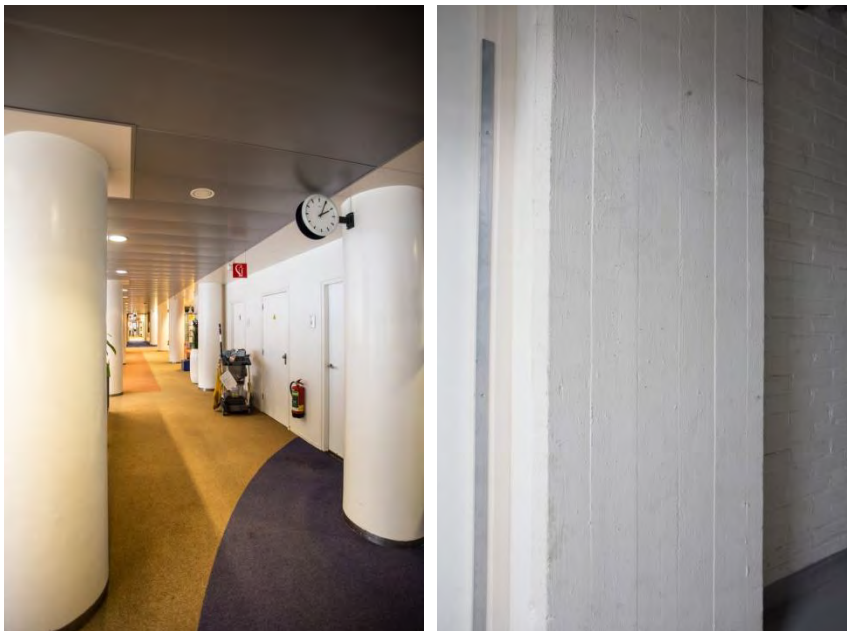
¹⁰ Details zijn uitgewerkt door Putter Partners Architecten.

Kunstwerken naar ontwerp van Jan Goeting met thematiek passend bij de ANWB.

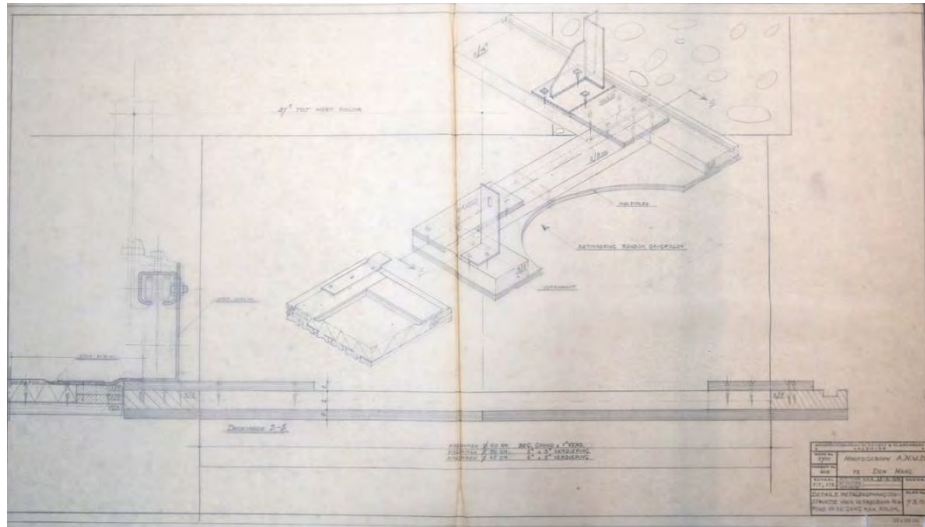
5.5 De constructie

De bouw van het kantoorgebouw zal voor aannemer Dura niet bijzonder complex zijn geweest (het dak van de kantine uitgezonderd). De constructiemethode en de toe te passen technieken vormden in de bouwtijd min of meer de standaard voor dit type gebouwen. Begonnen werd met het storten van een dikke plaatvloer van gewapend beton. Dit vormde de basis voor de kolommen die het gewicht van de verdiepingvloeren naar het fundament van het gebouw overbrengen.

Kolommen op de verdiepingen staan van oudsher vrij van de vrijdragende gangwanden. Dit met uitzondering van de kelder, waar gangmuren tussen de kolommen (bekistingssporen) zijn geplaatst.

De structuurbepalende kolommen in het gebouw, kregen een ronde doorsnede, met uitzondering van de exemplaren in de kelder, die vierkant en met een paddenstoelkop werden uitgevoerd. Nu is op die kolommen nog goed de afdruk te zien die het bekistingshout op het beton heeft achtergelaten. Foto's van tijdens de bouw van het gewapend betonnen skelet van het kantoor laten dit fraai zien. Sluitstuk van het constructiewerk vormde het plaatsen van de geprefabriceerde, voorgespannen schaalementen boven de kantine. Deze werden met twee kranen op hun plek gehesen, wat in het boek uit 2014 prachtig met foto's is verbeeld. Op één van die foto's is overigens nog een deel van een loods van voormalige manege Paddock te zien, vermoedelijk toen tot bouwloods bestemd. In het archief zijn veel, heel veel betontekeningen van aannemer Dura bewaard gebleven.

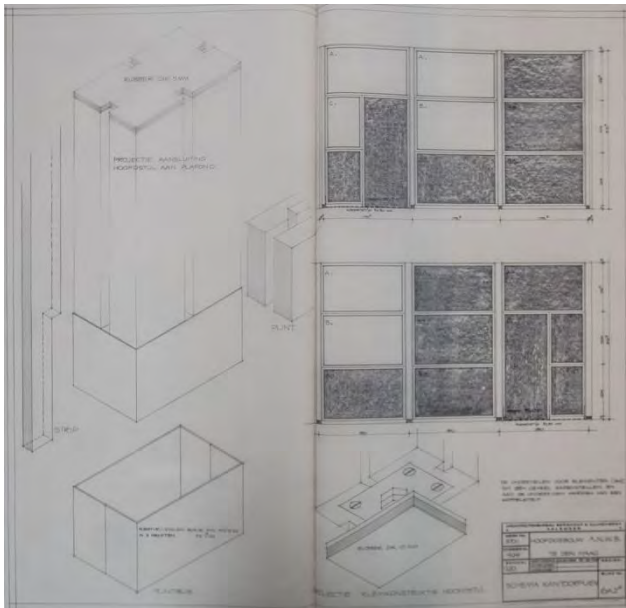

Isometrietekening van de aansluiting van de verschuifbare plafonddelen op de ronde kolommen van de draagconstructie.

5.6 Het interieur

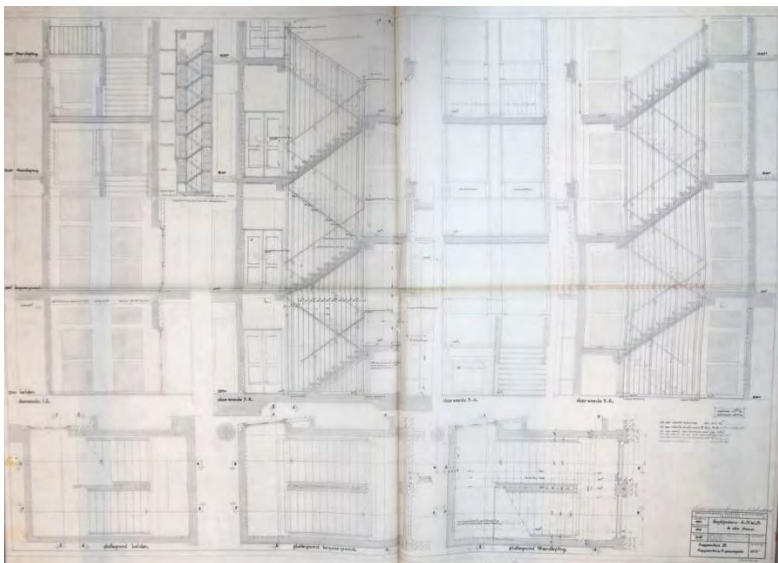
Waarschijnlijk door ervaring van de beperkingen die huisvesting in verschillende aangrenzende stadspanen (woonhuizen) met zich meebracht, werd er door de ANWB aangestuurd op zo groot mogelijke flexibiliteit in het interieur. Met dat oogpunt werd het gebouw groter dan het werknemersaantal vereiste (er werd groei voorzien, alleen niet op de schaal waarop dat in de jaren zestig geschiedde) en werden delen van het interieur vrij indeelbaar door een systeem van verrijdbare wanden en verschuifbare plafonds. Dit wil overigens niet zeggen dat de indeling volledig vrij was. Uiteraard kregen liften, trappen, toiletgroepen en werkkasten een vaste plaats en werden deze, zoals gebruikelijk, geclusterd. Daarnaast werden op de meeste verdiepingen grote (vergader)ruimten gecreëerd aan de kopse zijde, om hier de beperkende maatvoering die de middengang met zich meebracht te kunnen ontwijken. Ook de bouwlaag met de erkervensters kreeg een stringentere indeling omdat bij de vensters onder andere de directeurskamer en een kleine vergaderruimte waren voorzien.

In het archief van Berghoef zijn veel tekeningen bewaard gebleven van het toch wel bijzondere interieur dat door de architect werd uitgedacht. Daaronder verschillende isometrietekeningen die tot op de spijkers aan toe lieten zien hoe de verschillende interieuronderdelen vervaardigd dienden te worden. Alleen dit geeft al aan dat het hier geen standaardwerk betrof.

Tekening van een verplaatsbare binnenwand met in isometrie weergegeven de wijze waarop de stijlen gesteld konden worden. Berghoef zag zich gedwongen zelf het ontwerp ter hand te nemen omdat bestaande systemen niet voldeden, zo blijkt uit correspondentie.

In 1999 is vrijwel het gehele interieur gesloopt. Het is gelet op de omvang van de toen uitgevoerde renovatie bijna verwonderlijk dat de trappenhuisen gespaard zijn gebleven. En eigenlijk ook weer niet. Aan het flexibele interieur van Berghoef bleken bijvoorbeeld de nodige nadelen te kleven, één ervan was de gehorigheid van de verschuifbare wanden (wat zelfs tot een arbitragezaak leidde). Een ander nadeel betrof de minimalistische, grauwe afwerking die typisch is voor de bouwtijd, maar mede aanleiding zal zijn geweest om tot ingrijpende renovatie over te gaan. Het ontwerp van de trappenhuisen daarentegen is oorspronkelijk heel sterk, met name voor wat betreft akoestiek en duurzaamheid (het trappenhuis ziet er bij wijze van spreken uit alsof het gisteren pas werd opgeleverd). Behoudens de genoemde trappenhuisen is in de kelder nog een kluis bewaard gebleven.

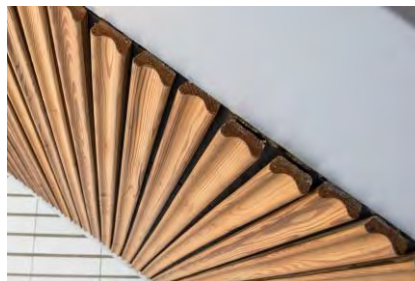
Ontwerptekening van de trappenhuisen waaruit de mate van oorspronkelijkheid is af te lezen.

5.6.1 De trappenhuizen

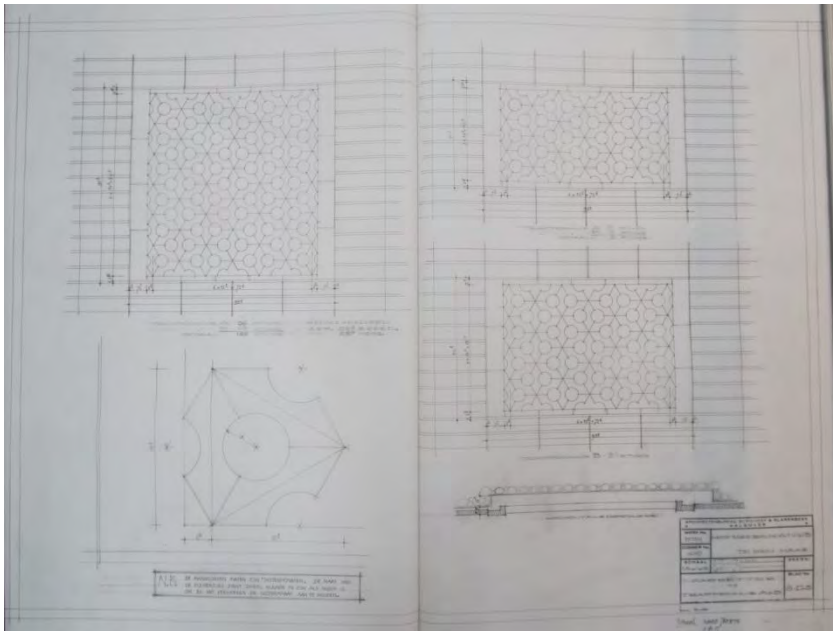
In de redengevende omschrijving die door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werd opgesteld, worden de trappenhuizen bijzonder genoemd. Dat is met recht. Eén van de eerste zaken die opvalt, is het grote contrast met het exterieur van het gebouw. De trappenhuizen ademen moderniteit van omstreeks 1960, daar waar het exterieur een traditionele uitstraling heeft. Qua constructie biedt het trappenhuis weinig bijzonders. Het gaat om een gewapend betonnen trap waarvan de bordessen en de treden met kwartsiet zijn afgewerkt. Bijzonderheid zit hem met name in de roestvrijstalen rasterwerken en de nog aanwezige akoestische elementen (wandbekledingselementen en plafonds). Aanpassingen zijn summier. Zo zijn de oorspronkelijke lichtarmaturen naar verluidt technisch gemoderniseerd, zijn toegangsdeuren vervangen en is mogelijk ook de afwerking van de bordessen vernieuwd. Uit tekeningen van Berghoef maken we op dat hier roestvrijstalen plinten waren voorzien (wat met het oog op schoonmaak van de vloer waarschijnlijk niet ideaal is, waardoor het ook zou kunnen dat in de plan- of uitvoeringsfase al tot wijziging werd besloten). Nu treffen we er plinten van kwartsiet aan. Het lijkt er ook op dat er in de bevestiging van de leuning aan de muren een minieme aanpassing is gedaan om de blusleiding te kunnen plaatsen.

Opname van één van de trappenhuizen.

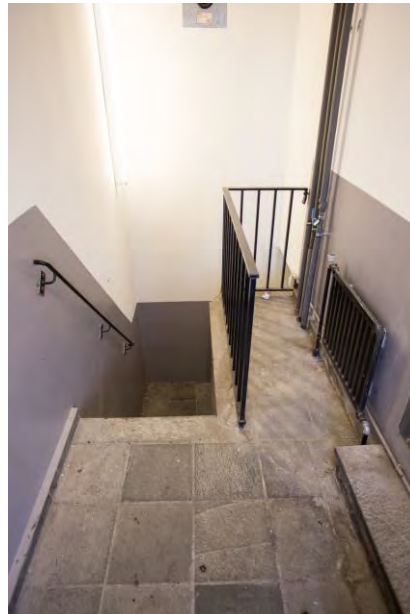

Rockwool, een poreuze laag zwart papier en lattenwerk uit de bouwtijd, aangebracht als akoestiekmaatregel.

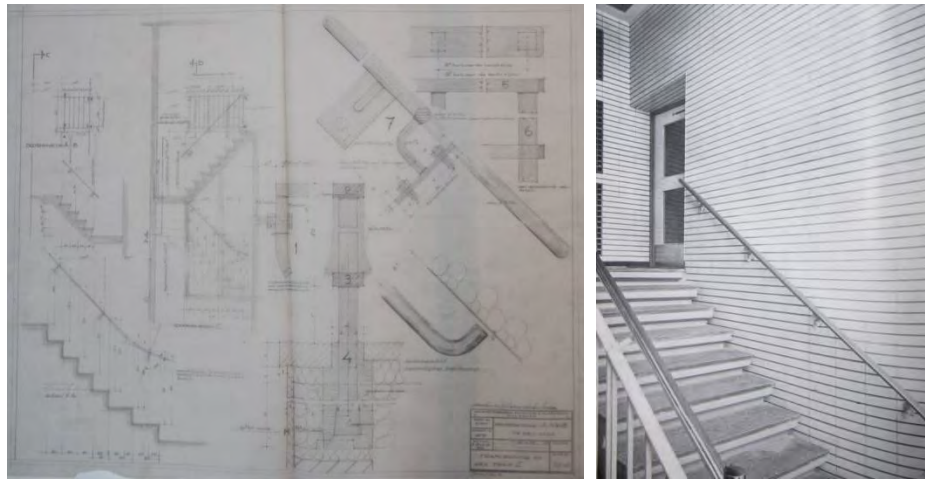

Ouder ontwerp voor de geluiddempende wandpanelen.

Ook de dienstrap die toegang geeft tot het dakterras is tot in detail uitgewerkt door de architect, zo blijkt onder andere uit tekeningen in het archief van de architect. Afwerkingen, elementen en ook de radiator op de foto dateren uit de bouwtijd.

Oorspronkelijke vormgeving van de lichtarmaturen in het trappenhuis, rechts de dienstrap naar het dakterras.

Ontwerptekening voor de dienstrap, tot in detail uitgewerkt. Rechts één van de hoofdtrappenhuizen direct na oplevering.

5.6.2 De kluis

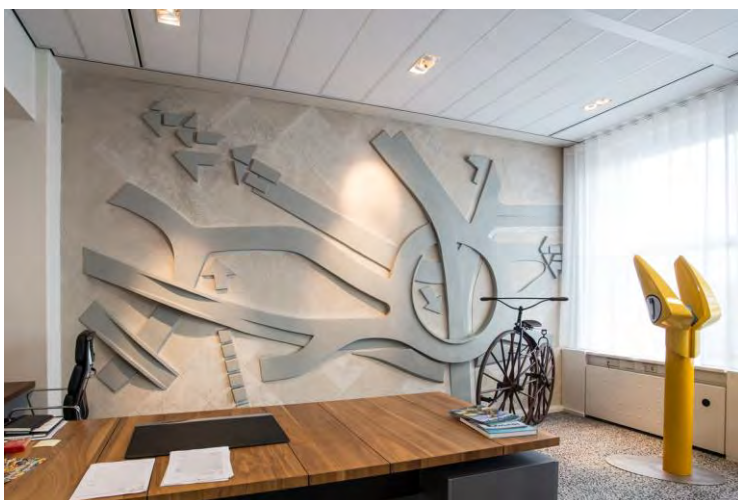
In de kelder is een kluis behouden, een fabricaat van de firma Lips.

Kluisdeur in de kelder. Eén van de weinige oorspronkelijke elementen in het kantoor.

5.6.3 De kunstwerken

In het interieur, tegen de rechter zijgevel van het gebouw, zijn reliëfstucwerken van kunstenaar Jan Willem Rådecker (1924-2009) aanwezig. Deze dateren uit de bouwtijd en sierden aanvankelijk vergaderruimten die hier gecreëerd waren. De werken zouden een verbeelding zijn van reizen. Ook hier zijn weer vogels verbeeld die symbool staan voor uitvliegen/reizen. Ze lijken uit een doolhof (de dagelijkse leefcirkel?) weg te vliegen. Aan de kunstwerken gaat een lange geschiedenis vooraf. Aanvankelijk werd er een prijsvraag uitgeschreven waarvoor drie jonge kunstenaars werden benaderd. Uiteindelijk werd het werk van de door de jury uitverkoren kunstenaar door het bestuur afgewezen. In het archief van Berghoef is hierover een op fenomenale wijze geschreven brief van Berghoef aan de juryvoorzitter bewaard gebleven.

De gestucte wandreliëfs in de voormalige vergaderzalen zijn gemaakt door Jan Willem Radecker.

5.6.4 Recenter interieur

In het huidige interieur zijn behoudens de bovengenoemde elementen, geen zaken uit de bouwtijd meer waar te nemen. Nagenoeg alles is vernieuwd. Het gaat dan om vloerbedekkingen, wandafwerkingen, nieuwe binnendeuren, plafonds, technische installaties, tot aan de vensterbanken aan toe.

6 De rotonde

De rotonde is zonder twijfel een eyecatcher, ook nu nog. Het is verleidelijk om aan de grondvorm en de koepel die is toegepast, betekenis toe te kennen. Uitgaande van wat Berghoef daar zelf over heeft geschreven, kunnen we ons die moeite besparen. Hij beroept zich steevast op artistieke grondslag. In het archief van Berghoef komen we enkele alternatieven voor de rotonde tegen, maar nooit verder uitgewerkt dan een eerste schetstekening. Wanneer we louter uitgaan van wat de ANWB en de architect over de rotonde hebben opgetekend of op hebben laten tekenen, ontstaat het beeld dat er een fantastisch gebouw werd neergezet.

Rotonde met daarachter de kantoorstijf. Er is sprake van vier verkeersbanen, links voor de auto's van leveranciers, de opgang met trottoirs voor automobilisten die inzittenden af willen zetten voor de hoofdingang, de trap voor bezoekers die met de fiets of het openbaar vervoer zijn gekomen en geheel rechts de buitenlus van de parkeerplaats.

Tekening van het interieur door Berghoef.

Wanneer we in het archief van Berghoef vergaderverslagen en correspondentie tussen onder andere ANWB (Van Balen) en de architect erop naslaan, dan verdient dat beeld toch wel wat correctie. Dit bereikt het hoogtepunt in 1966, wanneer Van Balen aan Berghoef bericht teleurgesteld te zijn over de ingebruikname van het gebouw, waarbij hij de verplaatsbare wanden (in het kantoorgebouw) zelfs als mislukking omschrijft en zijn onvrede uit over de vensters die voor verschillende (bouw fysische) problemen zorgen. Bovenaan het lijstje met problemen staan de bouw fysische aspecten van de rotonde, met name ten aanzien van de akoestiek en lekkages. De lekkages treden op in het dak (beschadigingen van het koper), in de kozijnen (voegproblemen, ramen die een fluitend geluid veroorzaken) en geluidsoverlast tussen kantoor- en publieksruimte. Onder andere TNO wordt ingeschakeld om verbeteringen te adviseren. Groot probleem is ook dat de vloer in het gebouw niet goed is gelegd. Al het linoleum moet er uit om de boosdoener, de vochtkerende laag, te vernieuwen. Een arbitragezaak wordt pas in 1974 afgesloten (ten nadele van de uitvoerende partij). De teleurstelling richt zich niet in het bijzonder tot de architect, hij krijgt immers ongeveer op hetzelfde moment (in 1965 al) opdracht om te werken aan een tweede kantoorgebouw als uitbreiding op het pas opgeleverde.

De rotonde vanaf het dak van het kantoorgebouw gezien.

6.1 Bouwmassa

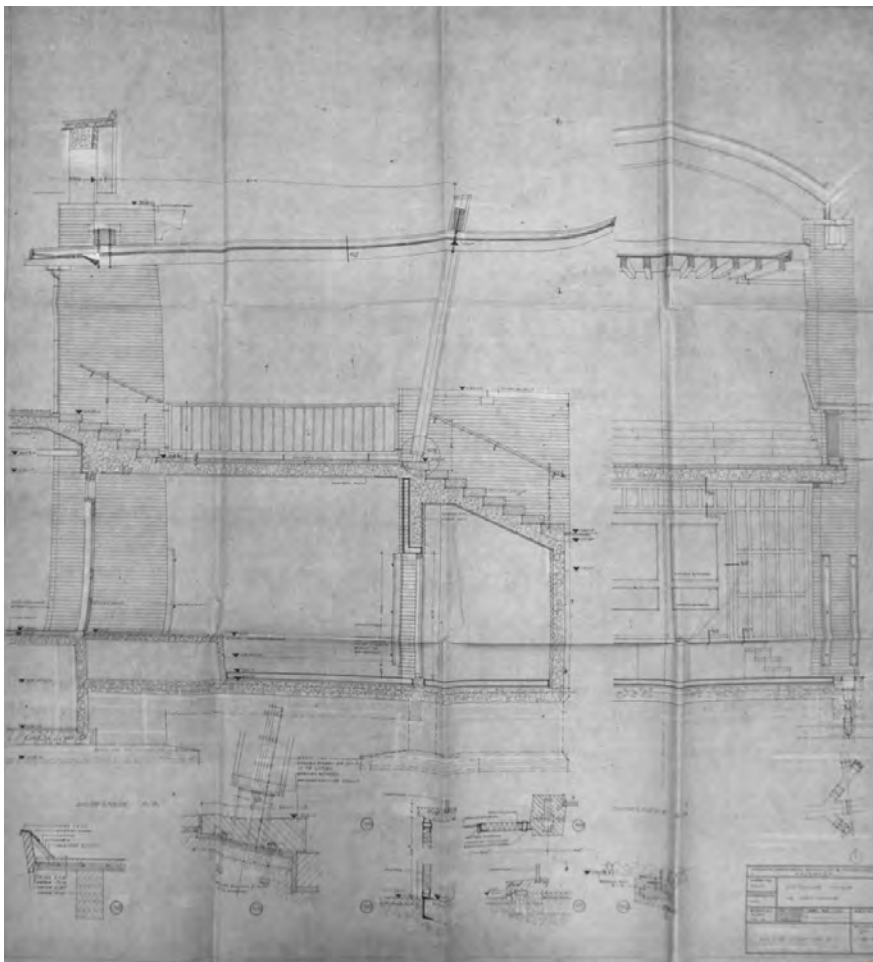
De vorm van de bouwmassa maakt de rotonde dermate bijzonder, dat het complex als geheel door de Rijksdienst is aangeduid als een toonbeeld voor wederopbouw. Het gaat daarbij in hoofdzaak ook om de wijze waarop op inventieve manier van de nood (voorschrift om zoveel mogelijk te prefabriceren) een deugd wordt gemaakt (de potentie van voorgespannen beton, waarbij de architect (Berghoef) en de constructeur (De Haas) in stukken doen voorkomen of de constructievorm min of meer op een toevalligheid berust.

Constructie van de begane grond van de rotonde bijna voltooid.

Uit het stukken in het archief van Berghoef is op te maken dat de rotonde aanvankelijk was bedacht met een diameter van 50 meter, maar die later werd teruggebracht tot 48 meter. Verplaatsing van de rotonde had vermoedelijk als gevolg dat de rooilijn bij een diameter van 50 meter werd overschreden. Dat met de reductie de straal van de koepel gelijk werd gesteld aan de hoogte van het kantoorgebouw (24 meter exclusief kantine), lijkt niet voorbedacht te zijn. In het archief van Berghoef zijn tekeningen aanwezig waarop het punt waar de rotonde de rooilijn 'raakt', is geschreven dat het uiterst belangrijk is dat de rooilijn niet wordt overschreden.

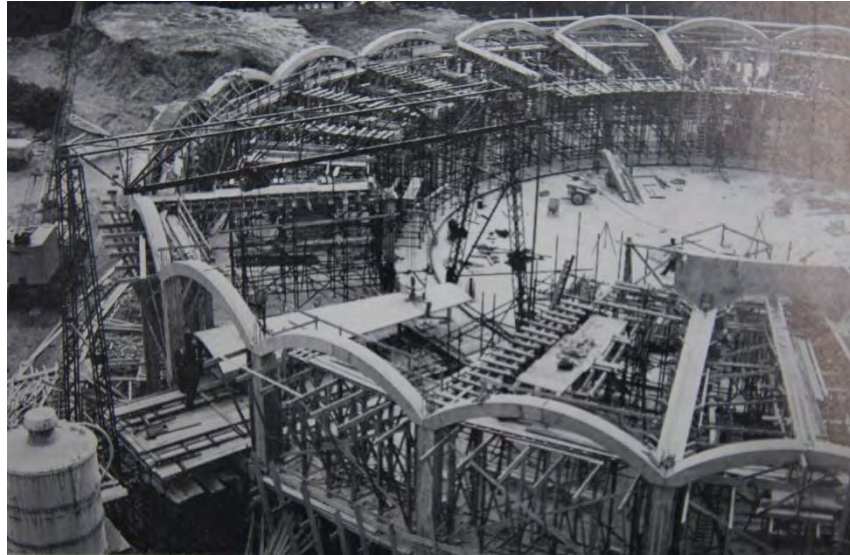
De bouwmasa omvat twee bouwlagen, waarbij de onderste aanvankelijk als rijwielstalling diende, en op het laagste niveau tevens plaats bood aan het centrale magazijn aan de zijde van de entree én aan de routekamer. De kern van het gebouw zou daarnaast nog als schuilkelder kunnen dienen, zo blijkt uit een schrijven van Berghoef. Op de verdieping was de centrale publieksruimte, de ruimte onder de 11 meter hoge koepel, met daaromheen, in de buitenring, kasten en bureaus voor kantoorpersoneel werden geplaatst. Deze ruimten zijn onder schaaldaken gebracht. Berghoef presenteert in schrijven de vorm van de schaaldaken boven de kantine op het dak van het kantoorgebouw als een oefening voor de complexere dakconstructie van de rotonde. Die oefening bestond er vooral in dat hij verwachtte dat bouwvakkers op basis van opgedane ervaring met het dak van de kantine (dit soort schaaldaken vormde in de bouwtijd een noviteit in Nederland), geen grote problemen zouden ondervinden met de constructie van het dak van de rotonde. Toen de realisatie van de rotonde op zich liet wachten, klom Berghoef in de pen omdat hij bezorgd was dat de expertise die door de bouwvakkers was opgedaan bij het leggen van de dakdelen van de kantine, verloren zou gaan.

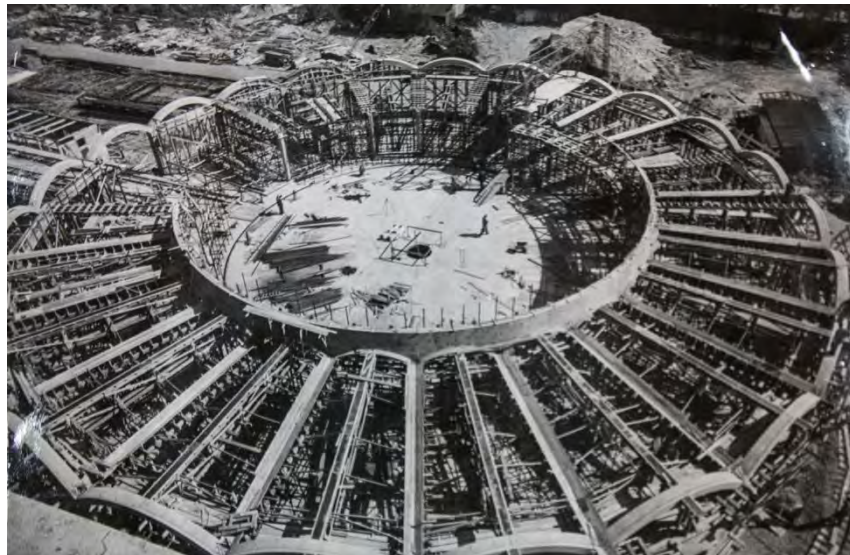
De publieksentree met onderdoorgang voor de auto's van leveranciers.

De bouwmassa van de rotonde verkeert nog goeddeels in oorspronkelijke staat. De voornaamste wijziging bestaat er in dat er aan de zijde van de Van Alkemadelaan op een later moment uitbreiding plaatsvond, wat ten koste ging van de kamer van de chef. Een andere aanpassing die gedaan is, en die in zekere zin ook op de bouwmassa van invloed is, is het dichtmaken van de doorgang onder de centrale entree. Oorspronkelijk was dit een doorrit voor leveranciers die hun goederen afleverden (of ophaalden) bij het centrale magazijn dat op de begane grond was gevestigd.

De uitgebouwde entrees voor zowel publiek als personeel horen ook tot de oorspronkelijke bouwmassa, waartoe eigenlijk ook de statietrap behoort. De forse luifels bekleed met het Braziliaanse Peroba de Campos zijn in hoge mate bepalend voor de receptie.

Buitenringconstructie nadert voltooiing.

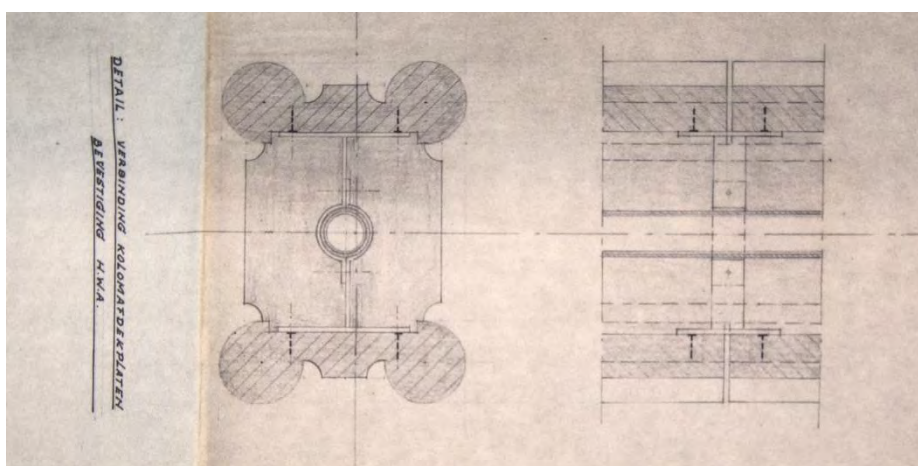
Een deel van de timpanen is gezet. De basis voor de schaalelementen wordt gevormd door een tijdelijke draagconstructie die getimmerd is.

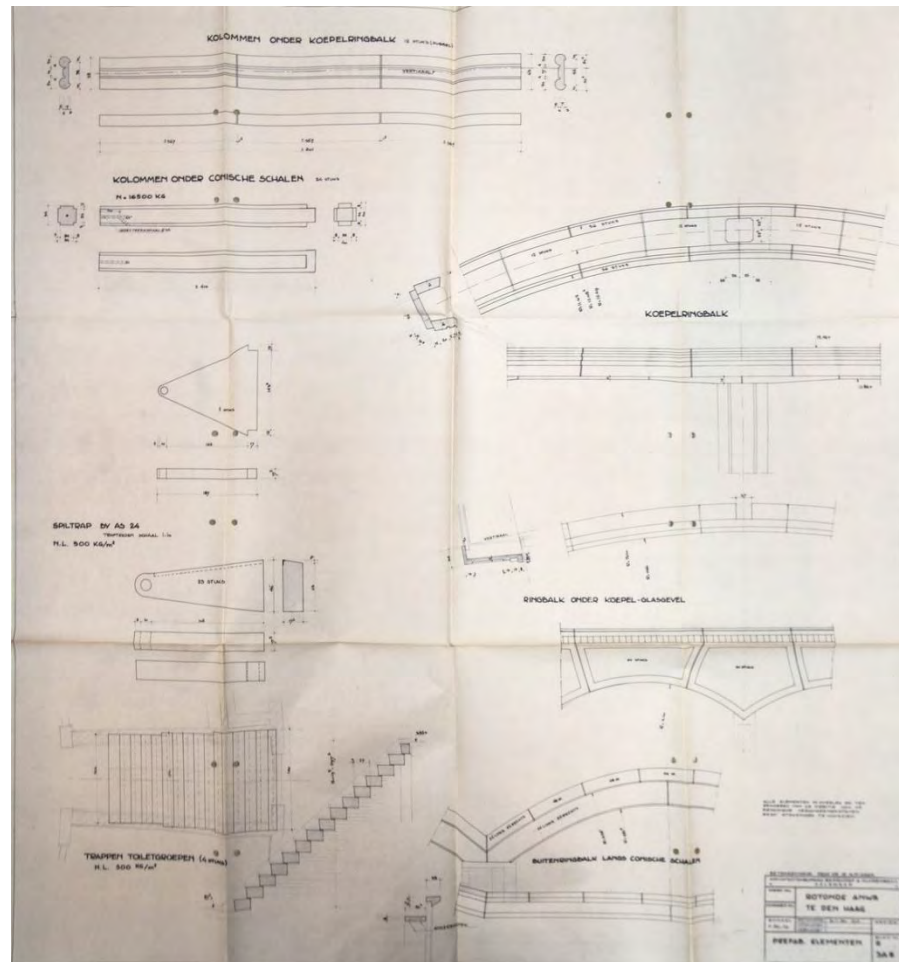
Bekende foto van de laatste plaatsing van de koepелеlementen.

6.2 De constructie

De constructie van het gebouw dateert nog geheel uit de bouwtijd. De basis wordt gevormd door twaalf kolommen die opgeklampt zijn met geprofileerde afdekplaten, zoals uit detailtekeningen blijkt. Uit die tekeningen kan ook worden opgemaakt dat de kolommen uit twee delen zijn geprefabriceerd en dat in het hart een uitsparing was voor de hemelwaterafvoer. Deze twaalf samengestelde kolommen dragen een koepelringbalk die eveneens is samengesteld uit geprefabriceerde betonelementen, zo blijkt uit de bouwtekening op de volgende pagina. Die ring vormt de basis voor de koepелеlementen van geprefabriceerd voorgespannen beton. Uit beschrijving in onder andere *Cement* is op te maken dat de delen bij de productie ervan óp elkaar gestort werden (na uitharding van een element werd er plastic aangebracht, waarna het volgende geprepareerd en gestort kon worden). Bekend is de foto waarop het laatste wigvormige schaalelement met de kraan geplaatst wordt.

Detail van een van de twaalf hoofdkolommen onder de ringbalk. Detailopname van onderstaande tekening.

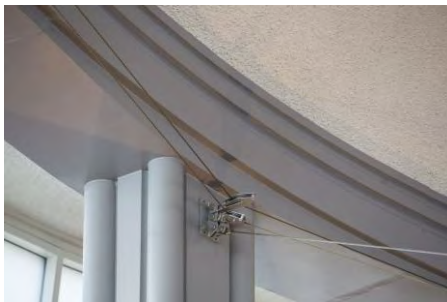
Constructietekening van onder andere de kolommen en de ringbalken.

Van de buitenring, door de architect ook wel de zijbeuk genoemd, werden eerste de geprefabriceerde kolommen opgericht. Deze werden radiaal voorzien van geprefabriceerde boogelementen die de basis vormden voor de schaalementen die per boog in twee waren opgedeeld (wat onder andere verwerking vereenvoudigde). Om de aansluiting van de buitenring op de ringbalk en koepel mogelijk te maken, werden geprefabriceerde betonelementen met aan de onderzijde een toog gevormd naar de schaaldelen aangebracht. Deze werden door Berghoef en De Haas timpanen genoemd en uitgevoerd met onder andere een tandlijst en vormden de basis voor de lichtstraat. Constructief kunnen de koepel op kolommen en de buitenring met schaaldaken als zelfstandig worden beschouwd.

De constructie van de verdiepingsvloer is wat eenvoudiger omdat hier geen conische elementen maar gewoon vlakke balken en platen konden worden toegepast.

Opname kort na de voltooiing van het werk, met goed zicht op de kolomconstructie, de ringbalk, de koepel en in de achtergrond de schaaldaken van de zijbeuk.

Aansluiting van de kolommen die met profielstukken zijn afgetimmerd op de ringbalk. Rechts de elementen die door de architect timpanen werden genoemd.

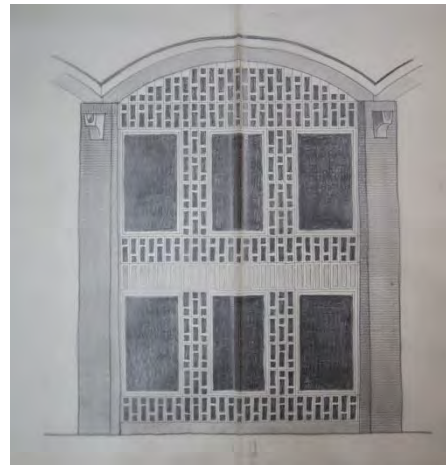

De schaalementen in de zijbeuk.

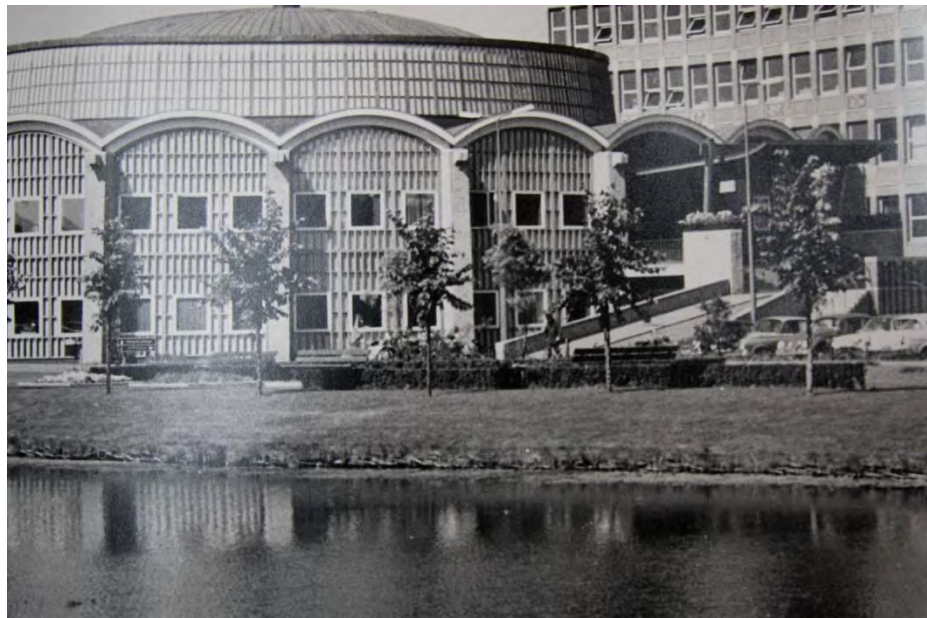
6.3 Het exterieur

6.3.1 De gevels

Het exterieur laat zich, voor wat betreft de huid van de rotonde, vrij eenvoudig beschrijven, daar het exterieur hier vrijwel volledig uit puien bestaat. De puien zijn ingepast binnen het betonskelet van kolommen en bogen. De kolommen zijn bekleed met baksteen, de bogen niet. De puien stammen niet meer uit de bouwtijd, waarmee gesteld kan worden dat het exterieur voor het grootste deel is vernieuwd. In de redengevende omschrijving van de RCE is aangemerkt dat de vernieuwingen niet ten kosten zijn gegaan van de architectuur, maar wanneer we de oorspronkelijke toestand afzetten tegen de thans bestaande, dat zijn wij toch een andere zienswijze toegedaan. De hoofdvorm van de puien is logischerwijs gehandhaafd omdat deze bepaald wordt door de vorm van de draagconstructie én er zijn ramen teruggekomen op de plaats waar deze oorspronkelijk ook hebben gezeten. Daarmee houdt de overeenkomst wel zo'n beetje op.

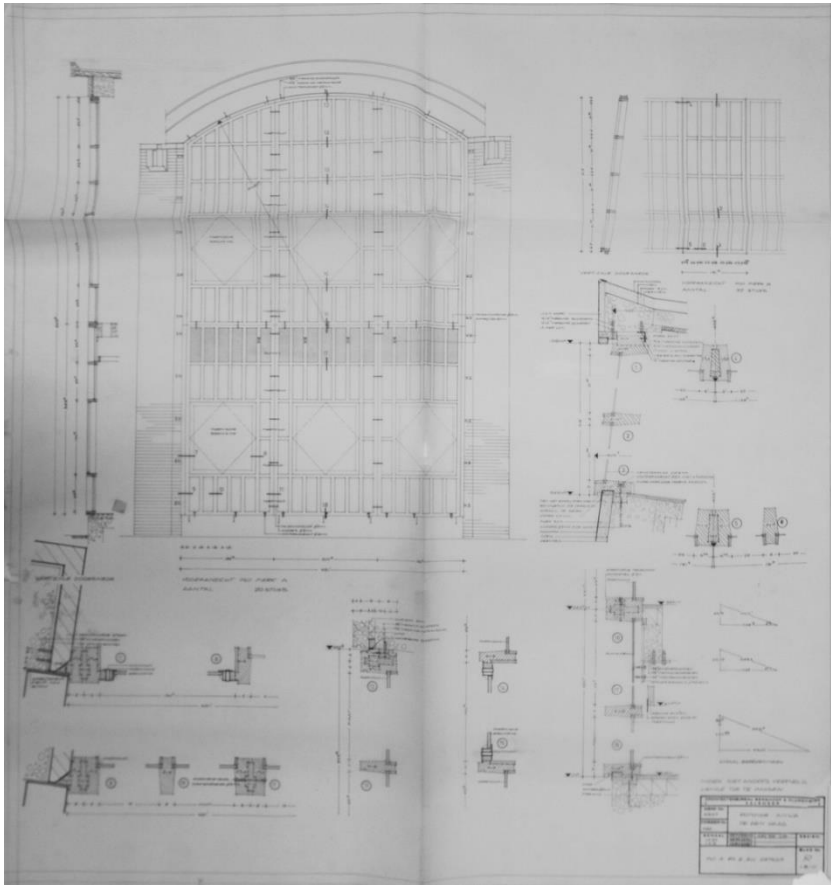

De huidige puien in de gevels van de rotonde, rechts een vroeg (niet uitgevoerd) ontwerp.

De situatie kort na oplevering met fijnmazige ruitverdeling van de puien en lichtstraat.

De oorspronkelijke pui zijn uitgevoerd geweest in hout, in Braziliaans Peroba de Campos, dat aan de buitenzijde onbeschilderd kon blijven. Hierin waren aluminium (aanvankelijk was staal voorzien) tuimelramen van de firma Radefa geplaatst en ruitjes, dubbelglas met glasvezel daartussen.¹¹ Opvallend is daarbij het kleine formaat van de ruiten die wel licht doorlieten, maar niet doorzichtig waren. Hoe anders is dat nu met de huidige blauwe spiegelende beglazing in grote ruiten. In de lichtstraat onder de koepel is de fijnmazige indeling met oorspronkelijke kleine ruitjes ook volledig teniet gedaan.

Tekening van Berghoef met oorspronkelijke pui en lichtstraatbeglazing.

De kolommen zijn bekleed met schoonmetselwerk in wildverband. Het voegwerk is oorspronkelijk. Er is een betonnen afdekplaat toegepast en een betonnen spuwer. Dit betonwerk is onbeschilderd. De bogen van het dak van de buitenring van de rotonde zijn witgeschilderd. We weten niet of dat van oudsher het geval is. Oude zwart-witfoto's wekken de indruk van wel.

6.3.2 De entree

De entree kan omschreven worden als een beluifelde statietrap, die imponerend zal zijn geweest voor bezoekers die hun auto op het parkeerterrein stalden óf die via de opgang voor auto's passagiers vóór de voordeur afzetten. Dit soort fenomenen zien we in de bouwtijd ook bij bijvoorbeeld schouwburgen veel

¹¹ Dit soort glas werd door het toenmalige Glaver in Gompel geproduceerd onder de productnaam Thermolux, waarvan de belangrijkste kenmerken waren dat het diffuus-doorschijnend was en in de tijd goed isoleerde. Het glas wordt naar verluidt nog steeds door hun geproduceerd, al heet de fabriek tegenwoordig door fusie en overnames AGC.

toegepast. De trap heeft aan de zijde van de parkeerplaats een robuuste uitstraling, onder andere door de behandeling van het muurvlak met piasters die als balustrade zijn voorgezet. Die balustrade zorgt bedoeld of onbedoeld voor samenhang met het kantoorgebouw dat om het dakterras een min of meer vergelijkbare balustrade heeft. De traptreden zijn afgewerkt met graniet uit de bouwtijd. Ook de ijzeren balustrades de handlijsten stammen uit de bouwtijd.

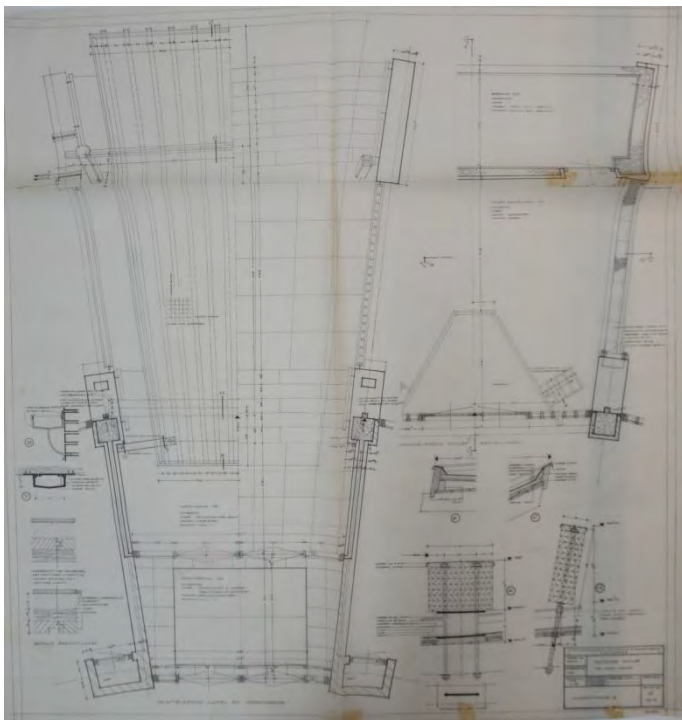

Detail van het exterieur van de rotonde.

Waar het metselwerk en de forse trappen al indruk moeten hebben gemaakt op de bezoekers, zal die indruk nog groter zijn geweest bij de enorme luifel die met Peroba de Campos (een thans bedreigde boomsoort) is gemaakt. Imposant is ook de wijze waarop het geheel door een enkel spant ophoog gehouden wordt. De grootste wijziging die hier is doorgevoerd, is het geheel vernieuwen van de entrepui. De luifel boven de personeelsingang is ondergeschikt aan die voor het publiek, maar evenzeer van hoge kwaliteit. Ook hier is de toegangspui vernieuwd.

Indrukwekkende trap en luifel uit de bouwtijd.

Ontwerptekening van de entree en luifel.

Oorspronkelijk konden leveranciers onder de luifel en loopbrug doorrijden. In die tijd waren de vrachtwagens (en de ladingen) over het algemeen nog wat kleiner.

Luifel bij de personeelsingang (begane grond).

Aan de zijde van de Van Alkemadeaan is het gebouw uitgebreid op een manier die vast heel functioneel is, maar die de waardering voor de architectuur van het oorspronkelijke gebouw niet ten goede komt. Het geheel heeft een beetje het karakter van een rangeergebouw voor de spoorwegen gekregen. Rechts het vernieuwde tussenlid dat esthetisch niet erg fraai is.

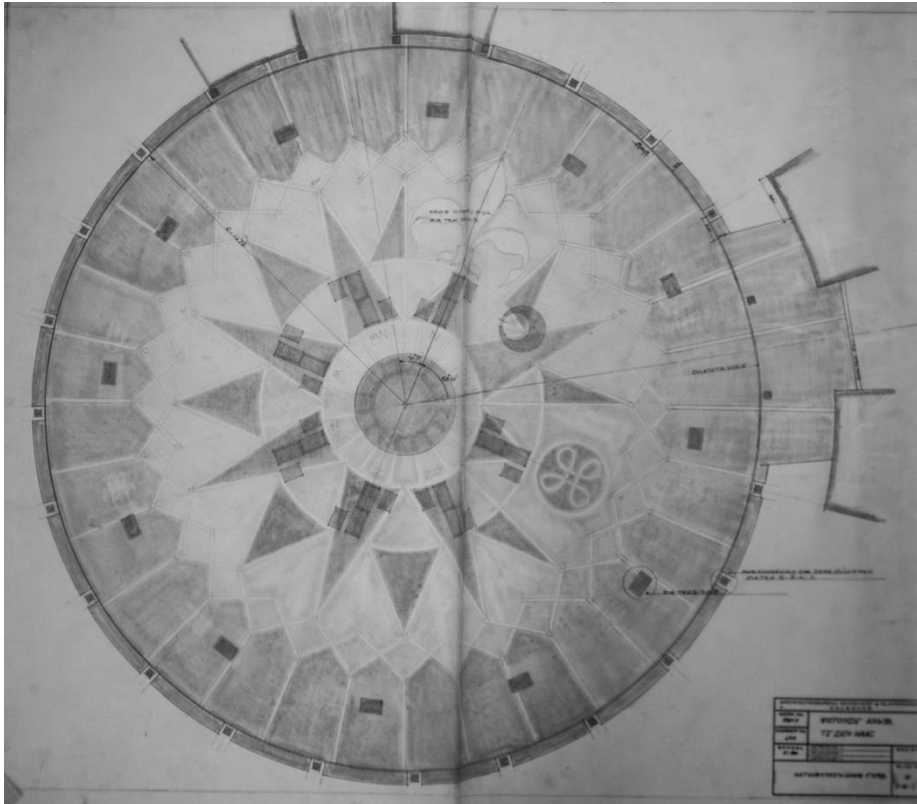

De secundaire aanbouwen tegen de rotonde zijn niet van toegevoegde waarde, de architectuur van het tussenlid is dat evenmin.

6.4 Het interieur

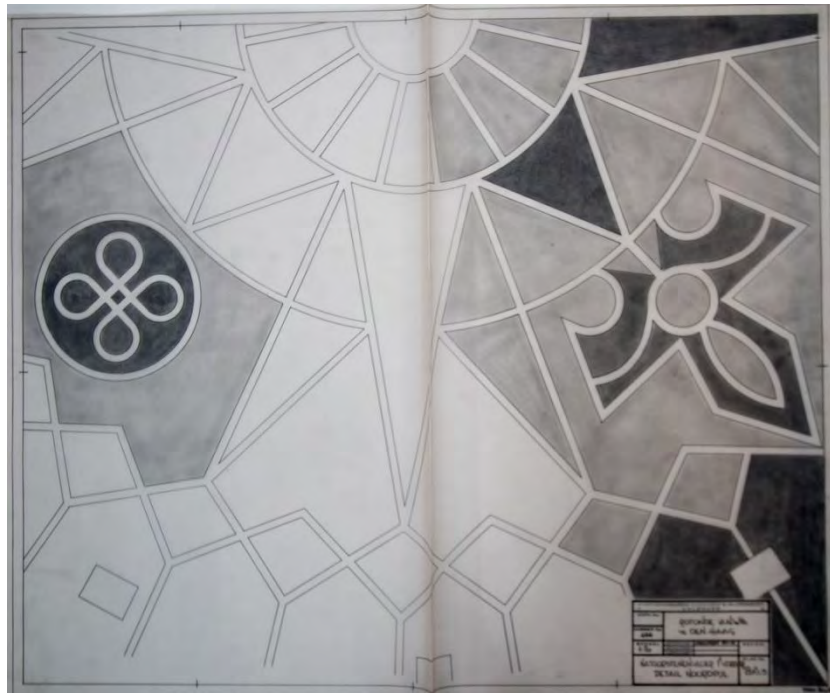
Het interieur van de rotonde is ingrijpend verbouwd. We kunnen wel stellen dat het vrijwel volledig is gestript en opnieuw is opgebouwd, al gaan we daarbij voorbij aan één afwerking en welgeteld drie elementen in het interieur. Dat is bar weinig, maar wat er nog is, is wel van hoge kwaliteit. Daarbij duiden wij als eerste op de zeer rijke vloerafwerking onder de koepel. Deze is uitgevoerd in natuursteen, naar een ontwerp waarvan de tekeningen in het archief van Berghoef zijn aangetroffen. Hij heeft een windroos ontworpen, vrij toepasselijk voor een bond die zich richt op toerisme en verkeer.

In het hart van de windroos bevindt zich een oorspronkelijk waterbekken, een vijver, zoals in stukken wordt vermeld. De schaal van koper is gemaakt door metaalwarenfabriek *Amste*/en draagt een gedicht dat in opdracht werd gemaakt door Jan Engelman (1900-1972). Engelman was een bekende voor de ANWB, omdat hij in 1958 de ANWB-prijs kreeg uitgereikt voor een boek met zijn reisbrieven uit Griekenland. Midden in het bekken pronkt een naakt vrouwenbeeld dat door het personeel van de ANWB werd geschonken in het kader van het nieuwe kantoorgebouw. Het is een werk van Han Wezelaar (1901-1984), die als opdracht meekreeg de verwondering van het reizen uit te drukken.

Ontwerptekening voor de vloer in de rotonde.

Als laatste dienen uit de bouwtijd nog vermeld te worden de bustes van koningin Juliana en prins Bernhard, welke laatste het gebouw ook officieel kwam openen. Het zijn werken van Charlotte van Pallandt (1898-1997), die gerekend wordt tot de grotere Nederlandse beeldkunstenaars van de twintigste eeuw. De stukken staan vermoedelijk niet meer op de oorspronkelijke plaats. Uit stukken in het archief van architect Berghoef menen wij op te kunnen maken dat een eerste ontwerp voor de bustes door de ANWB werd afgewezen.

Vloerdetail op tekening van Berghoef.

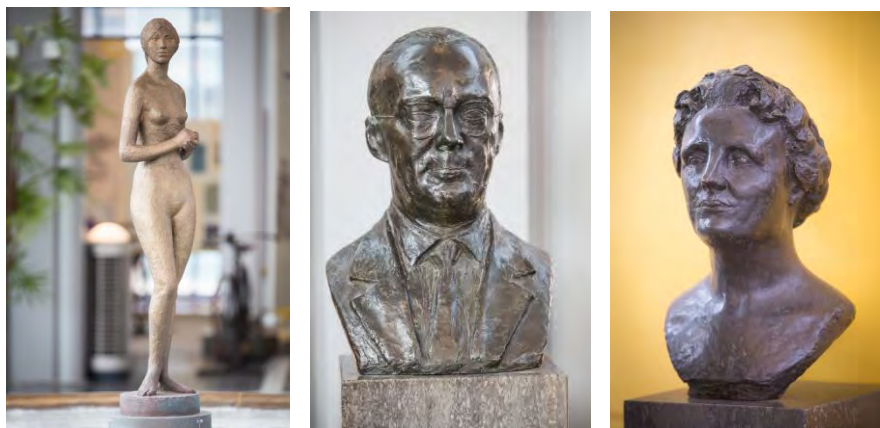
*Jan Engelman (met bril) in 1958 tijdens de uitreiking van de ANWB-prijs voor zijn boek *Twee maal Apollo*.*

Heel erg veel is er uit de rotonde verdwenen, wat natuurlijk ook niet zo vreemd is, omdat functies veranderden en afwerkingen en meubilair werden gemoderniseerd. Zo verdwenen op de verdieping de baliemedewerkers en dus de balies, waarmee de functionele scheiding tussen binnen- en buitenring min of meer kwam te vervallen. Ook de installaties zijn allemaal vernieuwd, met het meest in het oog springend het verwijderen van de oorspronkelijke armaturen

naar ontwerp van Jan Hoogervorst (1918-1982) in de centrale ruimte.¹² In het archief van Berghoef zijn tekeningen van die armaturen bewaard gebleven (niet van zijn hand). De aard van de constructie maakt de plattegrond van de verdieping ook helemaal vrij in te delen. Er kwam een nieuwe toiletgroep, een cafékantine voor bezoekers en er kwamen nieuwe trappen en liften ter verbinding van begane grond en verdieping. In de centrale ruimte werd een te verlagen plafond opgehangen en een nieuwe lamp. De akoestische pleister waarmee de koepel en schalen zijn afgewerkt, stamt wellicht nog uit de bouwtijd.¹³

Secundaire gangstructuur op de begane grond. Rechts de koperen bekken met het gedicht van Engelman.

De sculpturen van Wezelaar (l) en Van Pallandt (m,r).

¹² Tekeningen door Hoogervorst zijn aangetroffen in het archief van Berghoef.

¹³ Volgens architect van MLA+ is dat niet het geval.

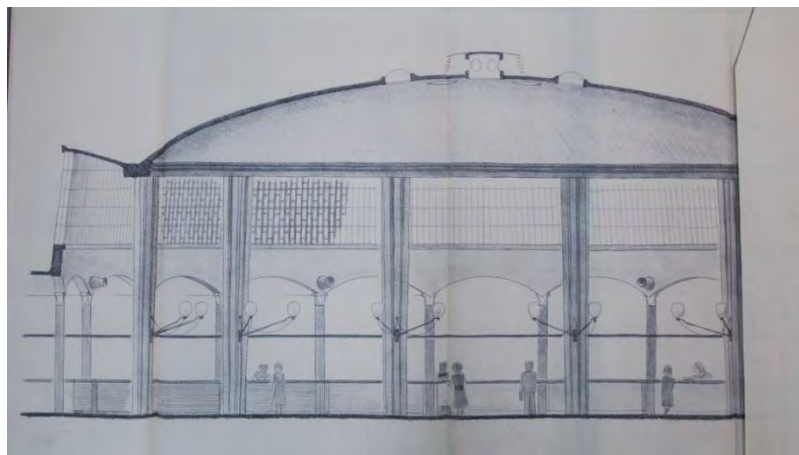

Han Wezelaar, Jan Hoogervorst en Charlotte van Pallandt leverden kunstwerken.

De indeling in de kelder is, om de oude kern, geheel vernieuwd. Naar verluidt gebeurde dit in de jaren tachtig en staat die indeling op de nominatie weer verwijderd te worden.

Nieuwe lift, trap en armaturen in de buitenring.

Deel van een meterslange doorsnedetekening in het archief van Berghoef.

7

Het tuinontwerp

7.1 Algemeen

Op basis van het archief van architect Johannes Berghoef (Het Nieuwe Instituut) en archiefstukken van tuinarchitect Wim Boer (1922-2000, Speciale Collecties Universiteit Wageningen) is een vrij goed beeld te schetsen van het tuinontwerp zoals dat door de beide architecten, in samenspraak met de opdrachtgever (ANWB) werd gemaakt. Zo kunnen we vaststellen dat er vóórdat de landschapsarchitect benaderd werd, al een ruimtelijk omkaderd plan lag, zoals uit tekeningen uit 1954-1955 kan worden opgemaakt en uit een opdrachtbevestiging van H. Klarenbeek aan Boer gedateerd 2 juni 1959.¹⁴

In het archief van Boer is een perspectieftekening aanwezig die volgens begeleidend schrijven door Berghoef is toegestuurd. Het schrijven is gedateerd 10 september 1958. De brief maakt melding van een overleg tussen beide architecten en voorzagt blijkbaar in aanpassing van de plannen, met als resultaat de perspectieftekening. Berghoef schrijft over het toevoegen van bomenrijen langs de noord- en oostzijde van het terrein en het doel dat daarmee was gediend, namelijk het creëren van een strakkere achtergrond. Waarschijnlijk was deze aanpassing een suggestie van Boer. Berghoef schrijft namelijk over de wijziging: "*hetgeen inderdaad veel beter is*". Daarnaast maakt Berghoef melding van verandering van de terrassenaanleg, waarbij hij doet voorkomen dat dit zijn idee is ("*naar mijn mening beter is*").

Op 6 mei 1959 vindt er een bouwoverleg plaats waarbij door Boer twee ontwerpen worden gepresenteerd. Een van de plannen geniet daarbij de voorkeur omdat men van mening is dat het meer in overeenstemming is met de stedenbouwkundige opzet van de architect. In beginsel wordt dit ontwerp dan ook goedgekeurd voor verdere uitwerking. Beperkende factor daarbij is dat de ligging en de grootte van de technische dienst en de wegenwacht nog niet vaststaat. Voor de bomensingels langs de terreingrens wordt op dat moment nog gedacht aan populieren of iepen, boomsoorten die niet te zwaar uitgroeien, "*zodat vanaf de weg voldoende gezicht op het gebouw blijft*". Men is echter wel beducht voor de iep, vanwege de iepziekte. Het is Boer die, na informatie ingewonnen te hebben bij Staatsbosbeheer, aanstuurt op de aanplant van Hollandse iepen middels een op 19 mei 1961 gedateerde brief. Aanplant zou moeten geschieden in het najaar.

De kosten voor de tuinaanleg zijn geraamd op 100.000 gulden. Het honorarium voor de architect bedraagt 8 procent van de daadwerkelijke kosten.

Aardig is een schrijven van J. Mulder in het archief van Boer. Deze spreekt in zijn brief van 7 september 1964 aan de ANWB zijn afkeur uit over de geel geleverde obstakels (afvalbakken) die zonder kennisgeving aan de tuinarchitect in de tuin van het complex geplaatst zijn, omdat deze het totale tuinbeeld verstoren. In een reactie laat de ANWB (bij monde van Lomeijer die namens de ANWB de

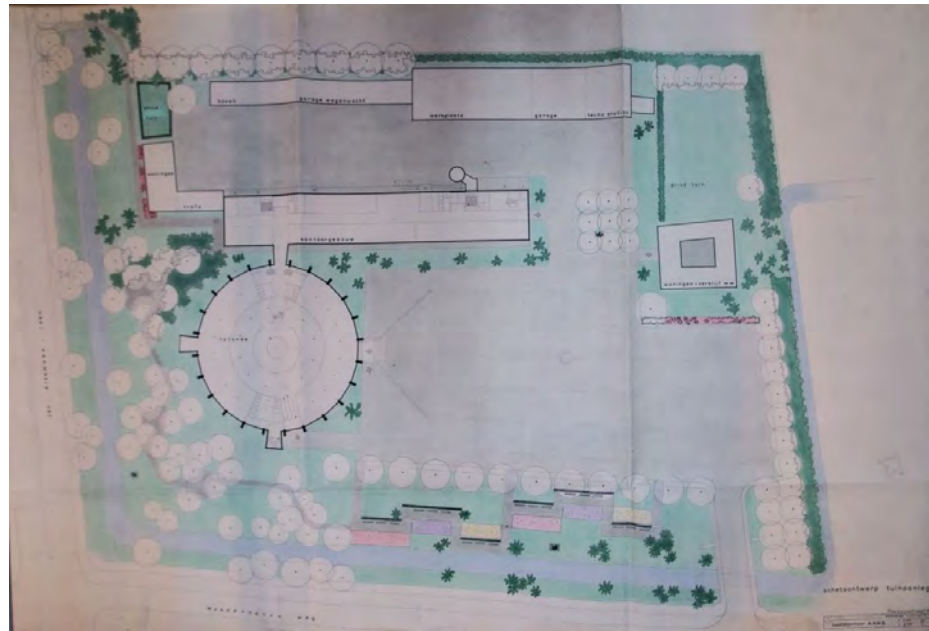
¹⁴ Wageningen, Speciale Collecties.

bouwzaken leidt) weten dat het Nederlandse beschavingspeil het plaatsen van afvalbakken noodzakelijk maakt en dat de oorspronkelijke grijze kleur (het gewenste olijfgroen was in de handel niet verkrijgbaar) onvoldoende effect had. Lomeijer spreekt de hoop uit dat op termijn een minder opvallende kleur mogelijk wordt en eindigt zijn schrijven met de zin "*Een vuile tuin vol papiertjes is ook niet fraai*".

Het zou de eerste wijziging zijn in het plan van Boer en logischerwijs niet de laatste. Het moet voor de architect, gelet op bovenstaande geuite zorgen, wel wrang zijn geweest dat zijn ontwerp al vrij snel na realisatie drastisch zou wijzigingen. Dat gebeurde al vrij vroeg (in de jaren zeventig) op het moment dat de capaciteit van de parkeerplaats werd vergroot. Meer dan de helft van het oorspronkelijke tuinontwerp ging hierbij teloor. Vrijwel zeker kreeg Boer het verzoek om een nieuw ontwerp te maken voor een nieuwe tuinaanleg bij de brug, daar waar een stuk van de vijver werd aangeplempt. In het archief van de landschapsarchitect zien we een ontwerp dat grote gelijkenis vertoont met de thans nog bestaande terrassen aan de waterkant.

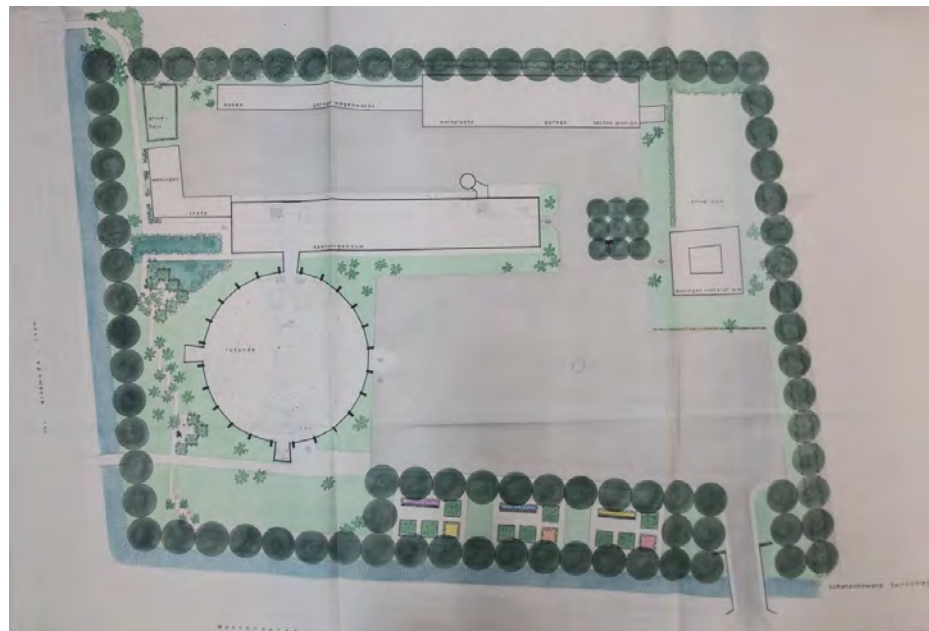
7.2 Ontwerpen

In zowel het archief van Berghoef als het archief van Boer is een schetsontwerp voor de tuinaanleg bewaard, gedateerd 4 april 1958. Het is de maand waarin begonnen wordt met het storten van de keldervloer van het kantoorgebouw, zo is op te maken uit foto's die tijdens de in april 1958 te dateren werkzaamheden werd gemaakt. Er zijn in het ontwerp verschillende groenstructuren te duiden. Als eerste zijn dat de bomenrijen langs de noordwest- en noordoostzijde van het terrein en hier een duidelijke afscheiding vormend. Zo'n afscheiding treffen we ook aan tussen het parkeerterrein en de bezoekerstuin aan de zijde van de Wassenaarseweg. Aan de Van Alkemadelaan is behoudens de gracht geen sprake van lijnelementen. Hier zijn boomgroepen en enkele solitair getekend. Een in 3x3 stramien ontworpen groep van negen bomen is te vinden tussen het kantoorgebouw en het verblijfsgebouw van de wegenwacht. Bij dit verblijfsgebouw is, evenals bij de woningen aansluitend op het kantoorgebouw, een privétuin getekend. Hagen zorgen voor begrenzing van deze tuinen. Verspreid op het terrein zijn heesters te vinden, deels solitair, deels in kleine groepen. De heesters zijn sterk vertegenwoordigd in het publiekspark aan de zijde van de Wassenaarseweg en langs de voorgevel van het kantoorgebouw. Het park is verder opgeluisterd met gekleurde vlakken, mogelijk bloembedden of anders terrassen. Wat in dit ontwerp vooral opvalt, is het ontbreken van laanbeplanting langs de wegen.

Schetsontwerp 4 april 1958.

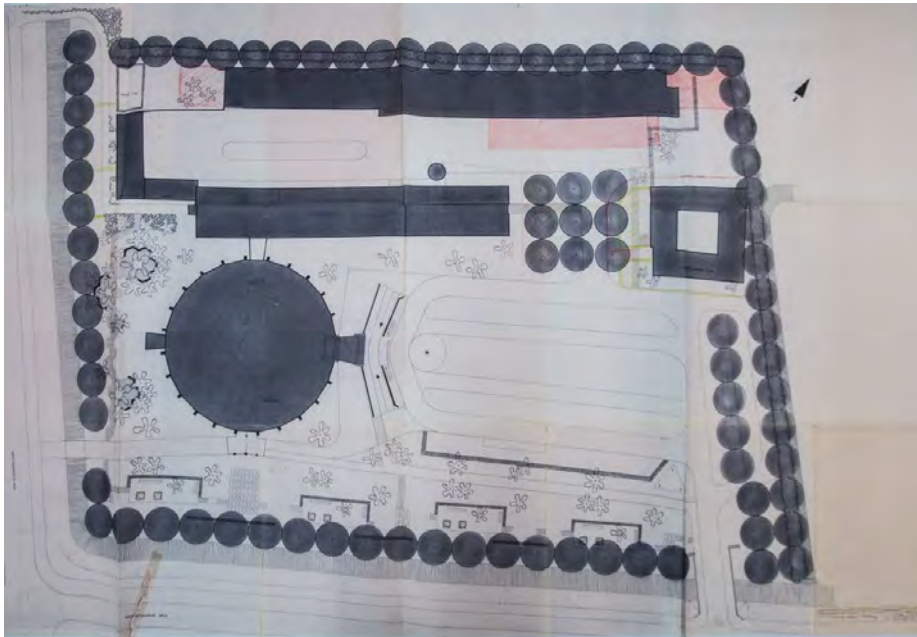
Een tweede ontwerp, ongedateerd, voorziet in een formelere aanleg waarbij de basis juist gevormd lijkt te zijn door bomenrijen langs alle zijden van het terrein én om het publiekspark. Gemene deler met het eerste plan is de boomgroep van negen tussen kantoor en verblijfsgebouw voor de wegenwacht, de hagen ter afscheiding van privétuinen én de solitaire heesters nabij de voornaamste gevels van de gebouwen. Het park is sterk geometrisch van opzet met drie clusters van vierkante perken. Gazons vormen de inbedding van de gebouwde objecten. Grasaanplant is vooral om de rotonde sterk vertegenwoordigt in het ontwerp.

Ongedateerd schetsontwerp.

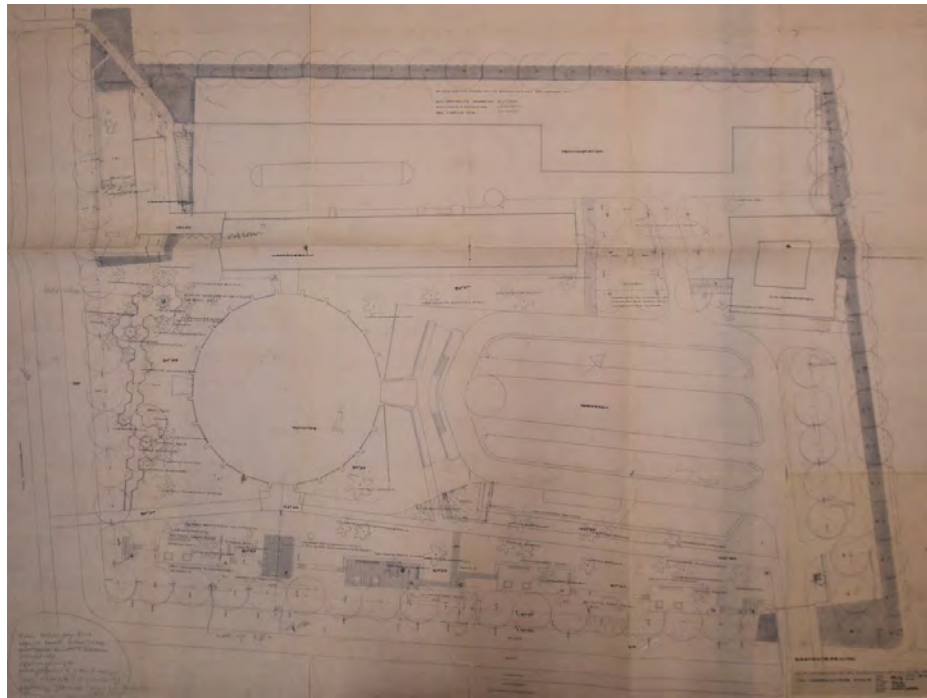
Een derde ontwerp is gedateerd op 31 januari 1961. De bouw van het kantoorgebouw is dan gereed. In het ontwerp zijn late veranderingen aan

technostation en het verblijfsgebouw in rood weergegeven. Het lijkt hier te gaan om een aanpassing van een tuinplan als gevolg van deze wijzigingen. De bomenrijen uit het tweede ontwerp zijn aangehouden en ook de groep van negen boven is onveranderd. Het publiekspark is over de hele lengte van de Wassenaarseweg opgerekt en voorzien in vier terraskamers met zitbank, perken en een solitaire heester. Aan de zijde van de Van Alkemadelaan zijn twee groepen om hexagonale vormkaders weergegeven. Het ontwerp voorziet in een tweede brug over het water aan de Van Alkemadelaanzijde (een brug die er niet zou komen), waarmee het oprekken van het publiekspark waarschijnlijk verband houdt.

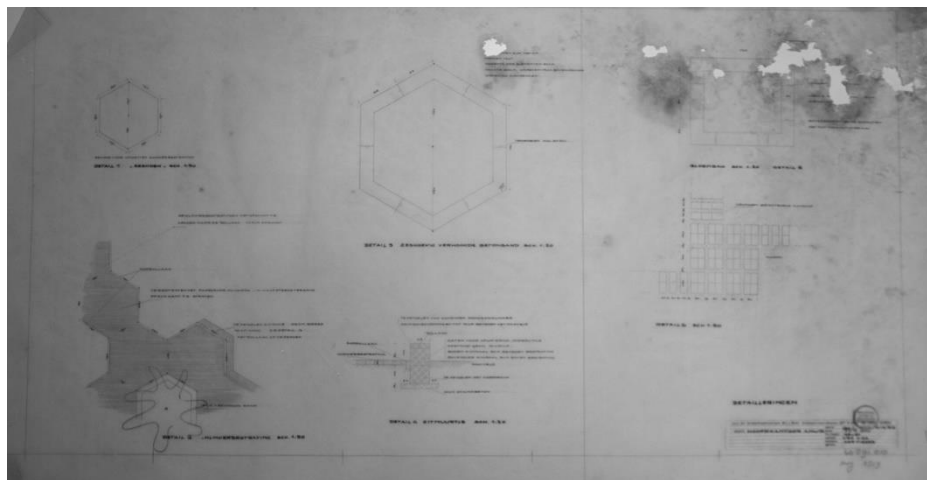

Schetsontwerp 31 januari 1961.

Het laatste ontwerp dient ook als basis wanneer op 3 april 1962 een bestektekening wordt gemaakt door een medewerker van Boer. In het archief van Boer is ook het bestek zelf aanwezig, zodat een goed beeld te vormen is van de aanplant in de tuin. Vermeld worden onder andere 11 sierappels, 21 dwergmispel, 5 seringen, 11 sneeuwballen, 2 sierkers, 2 jasmijn en 1 wilde lijsterbes. Hagen zijn samengesteld uit meidoorn, veldesdoorn, taxus, haakbeuk en gele kornoelje. De meidoorn, veldesdoorn en kornoelje worden gemengd onder de bomenrijen aan de noordwest- en noordoostzijde. Er is niet gespecificeerd met welke bloemen de bakken gevuld dienden te worden. Op de bestektekening is te zien dat de twee groepen met hexagonale vormkaders zijn samengevoegd tot één langgerekte structuur. Deze tekening wordt nog gewijzigd op 7 februari 1963, onder andere omdat de tweede brug aan de zijde van de Van Alkemadelaan er uiteindelijk toch niet komt. Verder staat de revisie in het nader duiden van maatvoering.

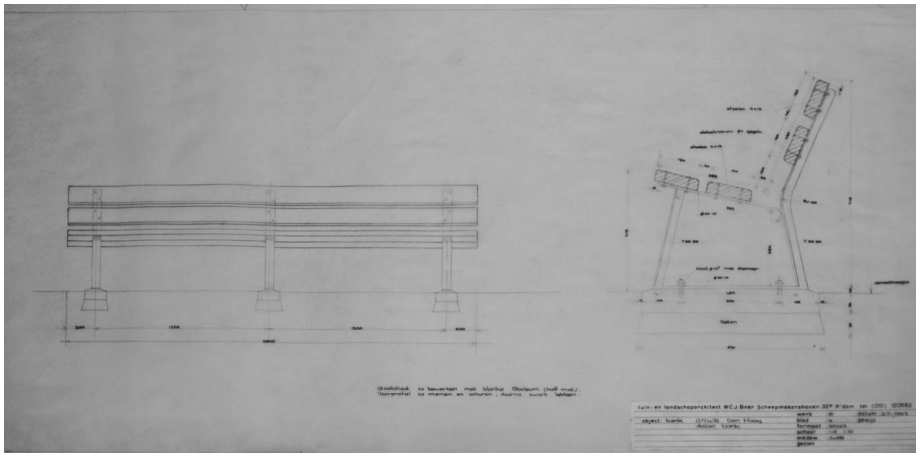

Bestektekening 3 april 1962.

Hexagonale vormmotieven maken in de jaren zestig vaker deel uit van ontwerpplannen van Boer.

Een laatste brief in het archief van Boer dateert van 3 november 1964 wanneer de architect zijn zorg uitspreekt over het feit dat het onderhoud van de pas opgeleverde tuin niet kan worden uitgevoerd door de partij (Huub van den Hoven uit Alblasserdam) die de aanleg heeft verzorgd, omdat Boer van mening is dat dit schadelijk kan zijn voor zijn werk. Hij wijst er verder op, handhaving van het ontwerp op prijs te stellen. Dit vanwege zijn auteurschap en omdat hij graag om advies gevraagd wordt bij noodzakelijk geachte wijzigingen (met verwijzing naar de eerder genoemde detonerende prullenbakken).

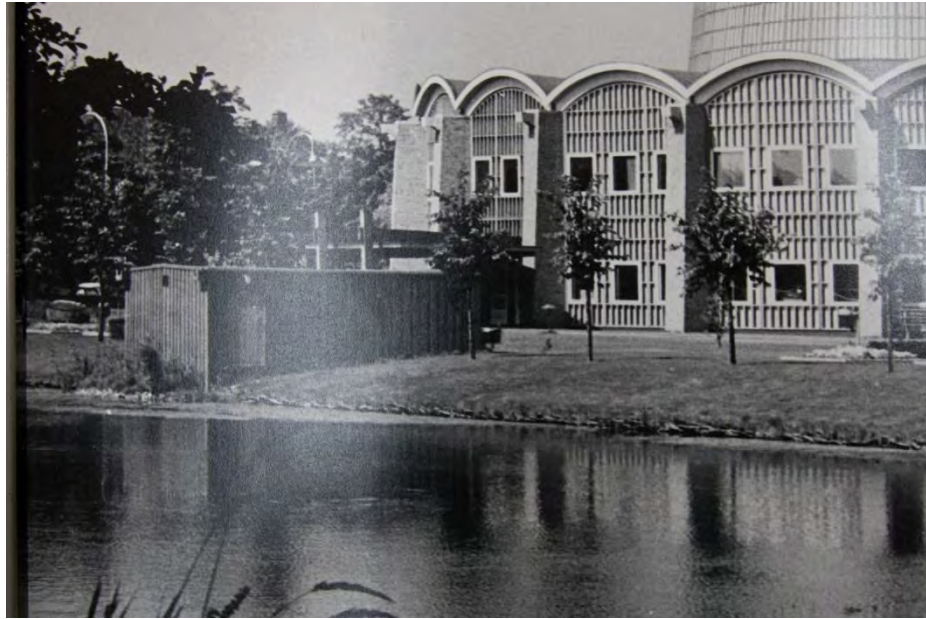
Tekening van een zitbankje, sterk gelijkend op de bankjes die thans bij de Jeu de Boulesbaan (niet uit de jaren zestig) te vinden zijn.

Het koppelen van rechthoekige terrassen met inrichting door bakken en potten is een kenmerk van het werk van Boer in de jaren zestig. De bomenrij bevindt zich aan de geleidelijk oplopende waterkant. De strakke ordening en relatief spaarzaam toegepaste beplanting is typisch voor de tijd.

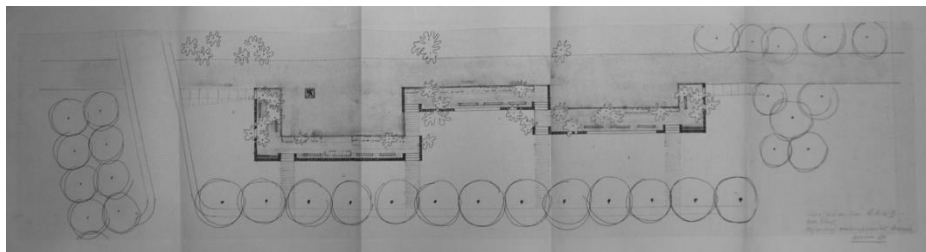
De tuinaanleg van Boer ging al bijzonder snel op de schop, eigenlijk steevast om parkeercapaciteit te vergroten. In de jaren zeventig, na realisatie van het tweede kantoorgebouw, werd voor parkeren ruimte gemaakt evenwijdig aan de Wassenaarseweg en aan de zijde van Clingendael, door een deel van de tuin en de vijver op te offeren. Zo verdween het pad dat de schakel vormde tussen de terrassen die hier naar ontwerp van Boer waren gerealiseerd en die we van tekeningen en foto's kennen. Geheel zonder groen aan de Wassenaarseweg wenste men blijkbaar ook niet. Er werd besloten om een deel van de oorspronkelijk 22 meter brede vijver te dempen, waardoor de vijver nu een beetje het midden houdt tussen een vijver en een gracht. Tegenwoordig is die ontwikkeling nog afleesbaar aan het pomphuisje dat oorspronkelijk aan de

waterkant te vinden was maar door de ingreep midden in de nieuwe tuin is komen te staan.

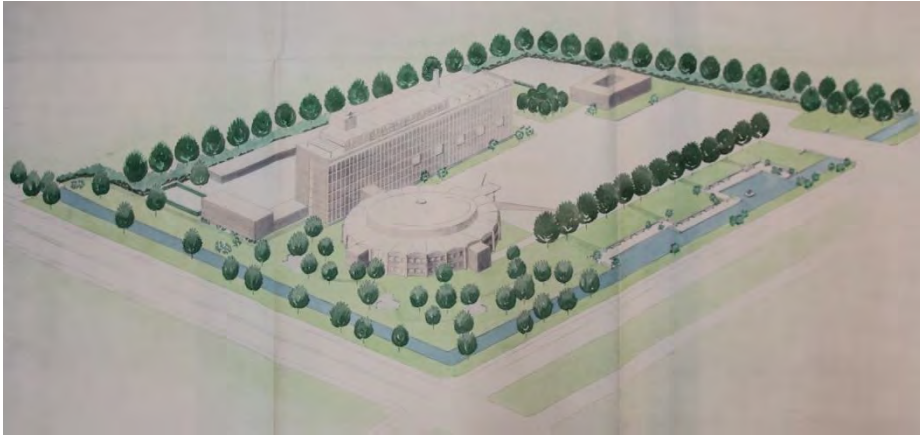

Oorspronkelijk grensde het pomphuisje aan de waterkant, na gedeeltelijke demping van de vijver is het als het ware tussen tuin en parkeerterrein komen te liggen.

In 1965 werden de eerste plannen gemaakt voor een tweede kantoorgebouw als gevolg van capaciteitsproblemen die het parkeerterrein parten speelde. In het archief van Boer zijn twee tekeningen bewaard gebleven die op betrokkenheid bij de aanpassing van de tuin wijzen. Het gaat om een perspectieftekening en een (daarbij behorende?) plattegrond. Op beide zien we drie geschakelde terrassen langs de in breedte gereduceerde vijver, vergelijkbaar met de thans bestaande situatie. De perspectieftekening toont echter het gebouwencomplex zonder vergroot parkeerterrein. Het lijkt dan ook te gaan om een vroeg ontwerp en niet om een aanpassing van het begin jaren zestig uitgevoerde ontwerp. Het is goed mogelijk dat dit plan eind jaren zestig, begin jaren zeventig weer boven tafel werd gehaald op het moment dat aanpassing van de tuin op de agenda werd gezet. Het ontwerp lijkt in retrospectief in te spelen op reductie van de breedte van de vijver ten behoeve van parkeren, door terrassen langs de waterrand ten opzichte van die rand te laten verspringen waardoor het geheel het karakter van vijver behoudt en niet de aard van een brede gracht krijgt. Het geheel wordt aan de zijde van de parkeerplaats die na de uitbreiding van de capaciteit daarvan relatief dicht op het water is komen te liggen, afgeschermd met een bomenrij.

Ontwerptekening voor aanpassing van een deel van de tuin, uitgevoerd begin jaren '70.

Vroeg ontwerp van Boer, dat vermoedelijk weer uit de kast werd gehaald op het moment dat de tuininrichting als gevolg van de vergroting van het parkeerterrein moest worden aangepast. Dit maakt waardering van de huidige inrichting extra complex omdat de huidige inrichting in zekere zin een ontwerp is dat als oorspronkelijk (doch aanvankelijk niet uitgevoerd) kan worden aangemerkt.

Waterkant uitgevoerd naar een (aangepast) ontwerp dat Wim Boer omstreeks 1960 al maakte, maar dat toen niet de voorkeur kreeg. Een tweede ontwerp van de landschapsarchitect werd uitgewerkt. De bestrating zal oorspronkelijk zijn. Dat geldt niet voor de bankjes die zijn aangebracht op de plaats van exemplaren uit de jaren zeventig (vermoedelijk zoals nu bij de jeu de boules baan staan).

7.3 Huidige toestand

7.3.1 De Kuypenpromenade en de waterkant

In de thans bestaande toestand hebben we dus aan de zijde van de Wassenaarseweg te maken met een interessante situatie in de zin dat er vermoedelijk sprake is van een ontwerp uit de vroege jaren zestig, een oorspronkelijk ontwerp dat aanvankelijk niet werd uitgevoerd (men zou kunnen stellen; afgewezen) dat echter begin jaren zeventig alsnog ten uitvoer werd gebracht. Beschouwing van de betekenis van de huidige aanleg is niet eenduidig te maken. De aanleg tast enerzijds en zonder meer het oorspronkelijk uitgevoerde tuinontwerp aan. Anderzijds stamt het ontwerp uit de tijd van de bouw van het complex, alleen is het wat later tot stand gebracht. Voornaamste

aanpassing van het ontwerp, verondersteld uit circa 1960, is de inpassing van de zonnewijzer die in 1972 vanuit het ANWB-gebouw in Amsterdam werd verplaatst.

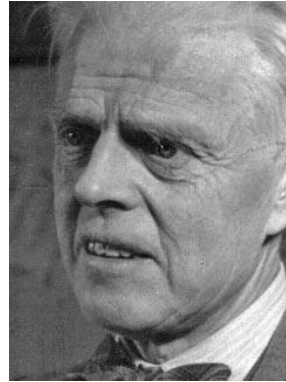

Overzicht op de omstreeks 1972 naar dan al vermoedelijk circa 10 jaar oud ontwerp van Boer aangelegde tuin aan de waterkant.

Een element dat vrijwel zeker van oudsher in dit deel van de tuin aanwezig is, werd in 1972 geplaatst. Het gaat om een zonnewijzer die echter ouder is dan een halve eeuw. Het ding werd in 1934 gemaakt naar aanleiding van het vijftigjarig jubileum van de ANWB dat in 1933 werd gevierd. Het ontwerp is van de hand van de Amsterdamse kunstenaar Albert Boeken (1891-1951), die het mocht uitvoeren als winnaar van een ontwerpwedstrijd. De wijzer stond aanvankelijk aan het einde van de Noorder Amstellaan bij het Muzenplein. Daar stond hij op een natuurstenen grondplaat waarop een kaart van Nederland was ingehakt. Boeken mocht, omdat het kunstwerk goedkoper uitviel dan het beschikbare budget, ook een luchtwegwijzer voor op Schiphol ontwerpen.

Zonnewijzer uit 1933, aanvankelijk in Amsterdam geplaatst. De wijzer is hier herplaats in 1972.

Zonnewijzer op de oorspronkelijke plek in Amsterdam, op een sokkel van natuursteen en omringd met flagstones. Rechts ontwerper (architect) Albert Boeken op latere leeftijd.

Luchtopname uit 1976 toont langs de Wassenaarseweg de versmalde vijver, de begin jaren zeventig aangelegde waterkant en de forse uitbreiding van de parkeerplaats daarlangs. Aan de Van Alkemadaan is de oorspronkelijke tuinaanleg uit de jaren zestig nog intact. De zonnewijzer is op de foto op een gazon te zien (zonder huidig grindbed).

Onderdeel van de aanleg uit begin jaren zeventig vormde ook het thans nog bestaande wandelpad dat wordt opgeluisterd met historische bewegwijzingen uit verschillende delen van het land. Nu heeft het pad (ondanks de knik) een laanachtig karakter doordat aan weerszijden (jonge) bomen zijn aangeplant. Bovenstaande luchtfoto laat zien dat aanvankelijk aan de zijde van het parkeerterrein sprake was van een border zonder bomenrij. De bovenste bomenrij op de luchtfoto, aansluitend op de brug, zou nog wel eens uit de jaren zestig kunnen stammen. De andere bomen doen dat mogelijk ook, maar die moeten dan tijdens de herinrichting van dit deel van het terrein zijn herplaatst. De bomen staan op een aanplemping van de aanvankelijk bredere vijver.

De (overwegend) historische wegwijzers en paddenstoelen maken een wat vreemde indruk bij eerste beschouwing in de context van de tuin, een context die verre staat van de oorspronkelijke. Het is een uiting van trots en cultuur dat de wijzers hier een plaats hebben gekregen. Aanjager was directeur Verkeer en Recreatie A.C. Kuysten (...-1985), waardoor het pad in ANWB-kringen ook wel de Kuystenpromenade wordt genoemd. Omdat Kuysten in 1977 pensioneerde, is het aannemelijk dat de wegwijzers van oudsher dit deel van de tuin opluisteren.

Promenade. Het pad dateert uit de jaren zeventig, de tijd waarin de capaciteit van het parkeerterrein (rechts) werd vergroot ten koste van de aanleg van Boer.

'Kleine monumenten' in de Kuysten-promenade, een uiting van trots die ook getuigt van (bedrijfs)cultuur.

Meer richting de hoek van de Wassenaarseweg en de Van Alkemadeaan heeft de waterkant aan eerste genoemde straat een besloten karakter gekregen. Mogelijk ook naar plan van Boer. Aanvankelijk voorzag deze in zijn plannen uit de jaren zestig hier een grote openheid met gazons en enkele solitaires. Dat plan zal begin jaren zeventig niet meer uitvoerbaar zijn geweest, omdat de voor groenaanleg beschikbare ruimte tussen waterkant en rotonde sterk werd beperkt door de uitbreiding van het parkeerterrein. Op de luchtfoto uit 1976 is te zien dat er dan al sprake is van een dicht begroeiingslint dat de auto's (en dus ook de rotonde) vanaf de Wassenaarseweg aan het oog onttrok.

Zicht op het terrein vanaf de hoek Wassenaarseweg Van Alkemadeaan. Rechts een bijenhof ongeveer op de plaats van de fotograaf tijdens het maken van de linkerfoto.

Toestand langs de Van Alkemadeaan.

Aan de zijde van de Van Alkemadeaan is weinig meer dat herinnert aan de tuin die hier in de jaren zestig naar ontwerp van Boer werd aangelegd. Dat komt omdat het terrein hier vrijwel volledig in gebruik is genomen door uitbreiding van de parkeergelegenheid én uitbreiding van de rotonde niet te vergeten. Van de hexagonale structuren en patronen is niets meer over, van een wandeling, anders dan over het parkeerterrein is geen sprake meer. Het enige dat in de jaren zestig al aanwezig was, zijn enkele bomen, restanten van een rij die we onder andere op de luchtfoto uit 1976 al zien. Die foto toont vermoedelijk ook al de heg-begroeiing daaronder.

Recente afvalbak, recente lichtpaal en een afvalbak die nog wel eens op advies van Wim Boer geplaatst zou kunnen zijn in de jaren zeventig. Boer verzette zich kort na oplevering van de door hem ontworpen tuin ('60) per brief tegen de toen geplaatst gele bakken, met name vanwege de schreeuwerige kleur.

Daarnaast zijn er nog brughoofden, van een brug die naar verluidt werd aangelegd in de tijd dat de Van Alkemadelaan werd gerealiseerd. Het zou hier gaan om een bruggetje waarmee paarden de weiden van Clingendael in konden worden geleid. Het bruggetje werd in de oorlog door de bezetters gebruikt om een kampement (het huidige kazerneterrein) te bereiken én door manege Paddock die hier in 1943 op last van de Duitsers naartoe werd verplaatst. Kort na de oorlog raakte de brug beschadigd waarna herstel plaatsvond. De brug diende in de tijd van de ANWB als toegang tot de woningen die aan het kantoorgebouw gekoppeld waren. Waarschijnlijk werd de brug gesloopt op het moment dat de huidige brug over het water werd gerealiseerd. In het archief van Berghoef is veel te lezen over de ontsluitingen van het terrein via bruggen. Een ontsluiting aan de zijde van de Van Alkemadelaan was in die tijd zeer onwenselijk. Berghoef schrijft hierover dat hij van mening was dat op een rondweg (wat de Van Alkemadelaan toen meer was dan nu) geen hoofdentrees gericht mochten worden. Ook zag hij problemen van verkeerstechnische aard (drukke).

De bruggenhoofden herinneren nog aan een bruggetje dat hier ten tijde van de aanleg van de Van Alkemadelaan zou zijn gemaakt.

Toegang vanaf de Wassenaarseweg.

7.3.2 De entreezone

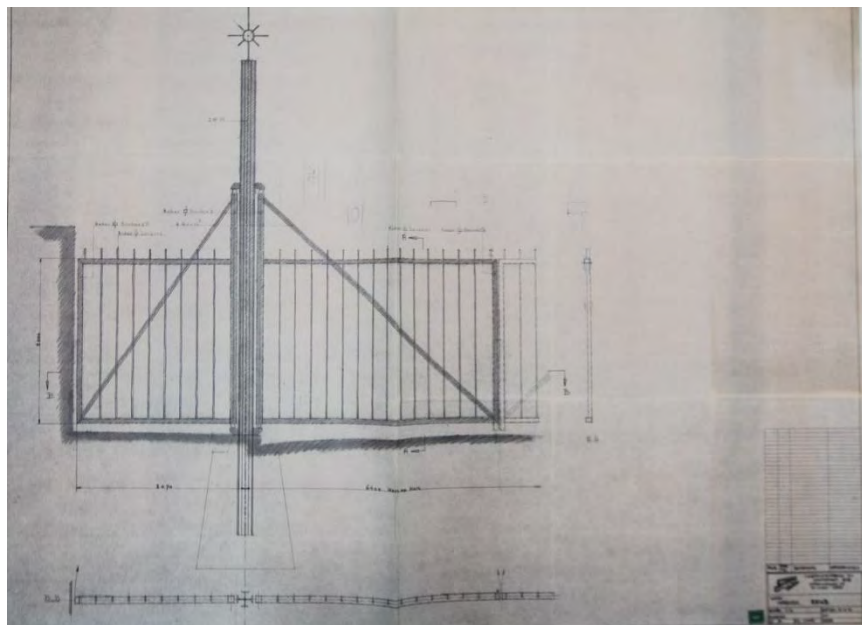
De entreezone blinkt niet uit in schoonheid. Er is hier sprake van wildgroei aan elementen waarvan een groot deel in recentere tijd werd toegevoegd. Het terrein wordt benaderd via een klinkerweg over een door Berghoef ontworpen brug. Het terrein is af te sluiten met een ijzeren hekwerk dat in de plaats is gekomen van een hek waarvan de bouwtekeningen in het archief van de architect zijn aangetroffen. In het nieuwe hek zijn nog wel twee sierbollen (als op de erkervensters van het kantoorgebouw) geïncorporeerd. Het oorspronkelijke hek sloeg met twee vleugels open, nu zijn de hekdelen schuifbaar. Dat heeft vooral aan de terreinzijde gevolgen, omdat de hekken in geopende toestand voorbij de oorspronkelijke met siermettselwerk opgeluisterde vleugelstukken schuiven. We treffen hier metselmozaïek aan van de hand van Jan Goeting (1918-1984) en zijn vrouw Catharina (1912-1987). Het oorspronkelijke ontwerp, zo blijkt uit correspondentie in het architectenarchief, werd op verzoek van de ANWB aangepast omdat men een rode zon op een witte ondergrond teveel vond lijken op de Japanse vlag, wat ongewenst was.

De middengeleider is vol gezet met installaties die in de jaren zestig nog niet bestonden. Hoofdzakelijk dient het ter regulering van het autoverkeer.

Het hek, dat in geopende toestand weinig eer doet aan het siermetselwerk. Deels wordt het hek weer gemaskeerd door een haag.

Ontwerp voor het toegangshek op tekening in het Berghoefarchief.

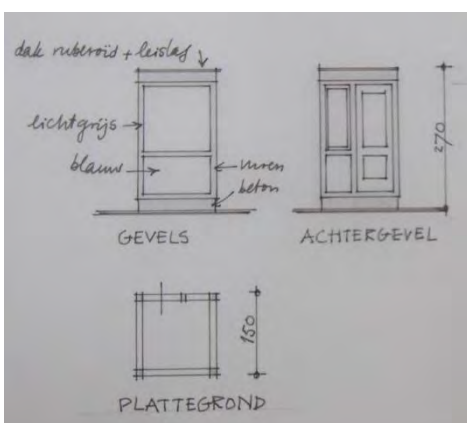

Vroege opname van de toegangspartij.

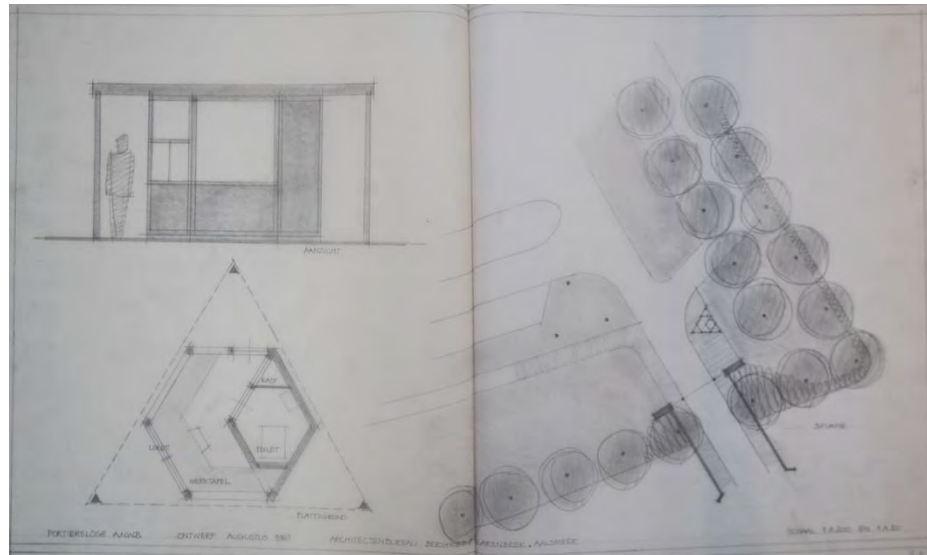
Overigens is in de kopse zijde ook niet bijster respectvol met het siermetselwerk omgegaan. Daar zijn een bel, een brievenbus en een vrij afzichtelijke armatuur aangebracht. Bosschages aan de buitenzijde komen het decoratieve metselwerk ook niet ten goede.

Siermetselwerk met links weinig fraai toegevoegde bel en brievenbus. Aan de binnen- en buitenzijde zijn onder andere dag en nacht verbeeld.

Weinig verheffende portiersloge met daarvoor een gemeentebord dat een geschenk is van de gemeente Wassenaar en van trots getuigt dat die gemeente heeft voor het huisvesten van de ANWB. Loge niet conform tekening uitgevoerd.

Niet uitgevoerd ontwerp voor een portiersloge op hexagonale grondslag onder een driezijdig dak.

Nabij de entree zijn twee monumenten geplaatst die om aandacht schreeuwen. Bij binnenkomst is dat een carillon (1983) waarmee het honderdjarige bestaan van de ANWB werd opgeluisterd. Bij uitrijden springt een informatiebord met een verzameling van toeristische trekpleisters in den lande in het oog. Het is in 2008 geplaatst bij de viering van het 125-jarig bestaan. De borders waarin deze stukken staan, hebben alle jonge aanplant.

Informatiebord (2008) en carillon (1983) prominent geplaatst bij toegangsweg naar het parkeerterrein.

7.3.3 Zone voorlangs het kantoorgebouw

Er is één zone in de terreinaanleg aan te wijzen die in de afgelopen 60 jaar vrijwel intact gebleven is. Het gaat om een smalle bestrating langs de voorgevel

van het kantoorgebouw, inclusief de betonnen zuiltjes die in een rij geplaatst zijn daar waar oorspronkelijk gazon op dit pad aansloot. Nu sluit hier een meer recent omhaagd rozenperk op aan dat ruimte biedt aan twee sculpturen. Aantasting van het pad bestaat hoofdzakelijk uit enkele objecten die te maken hebben met technische installaties, enkele (zout)bakken en uiteraard een contrastrijke gele afvalbak. Die felle kleur hebben ook de lange rij laadpalen die (af en toe op zeer onbeholpen wijze, bijvoorbeeld midden voor een tuinpad) zijn geplaatst.

Een strookje 1961 langs de voorgevel van het kantoorgebouw.

In deze zone zijn twee kunstwerken geplaatst. In de tuinontwerpen van Boer waren verspreid enkele kunstwerken voorzien. Uit de tijd van de bouw dateert één beeld, namelijk het door de Rotterdamse kunstenaar Han Rehm (1908-1970) vervaardigde *Levensvreugde* dat in 1962 door aannemer Dura werd aangeboden. Bij dit beeld is een iets jongere sculptuur van Mariette Mulder te vinden. Het werk heet *Space Flower* – meer jaren zestig kun je het niet krijgen – en werd in 1968 gemaakt (vermoedelijk in verband met het 75-jarige bestaan van de ANWB). Het is waarschijnlijk dat de beelden hier herplaats zijn, omdat ze deel uitmaken van een jongere tuinaanleg (zie foto volgende pagina). Bij de rotonde staat een roestvrijstalen sculptuur die in 1983 werd aangeboden door BV Autotransport (100-jarig bestaan).

Door aannemer Dura aangeboden sculptuur (1962) vermoedelijk later op deze plaats gezet.

Space Flower uit 1968 en een sculptuur uit 1983 nabij de rotonde waar van de oorspronkelijke tuinaanleg nagenoeg niets meer resteert.

Cadeau van Dura op de oorspronkelijke plek. We zien op de foto ook een oude lichtpaal (rechts) en een betonnen bloembak.

7.3.4 Zone achterlangs het kantoorgebouw

De zone achterlangs het kantoorgebouw is volledig getransformeerd. Vrijwel niets herinnert hier nog aan de jaren zestig. Het terrein dat hier aanvankelijk plaats bood aan het technostation in één laag, kende oorspronkelijk een steenachtig karakter, van groen was hier maar beperkt sprake. Dat groen was te vinden aan de terreingrens, waar naar plan van Boer een lange rij Hollandse iepen werd aangeplant met daartussen heesterbeplanting (een mix van meidoorn, veldesdoorn en gele kornoelje). Alleen aan de kop van het technostation was een tuintje aangelegd, onder andere voor privégebruik bij de twee woningen die hier waren gebouwd. De ruimte tussen kantoor en technostation was ingericht als verkeerslus. In het technostation werd onder

andere gewerkt aan defecte auto's. Het terrein was bereikbaar vanaf de parkeerplaats, de doorgang werd visueel verbloemd door hier negen bomen te planten. Hier zou ook een volleybalveld komen voor de wegenwachters die in het wegenwachtgebouw cursussen en bijscholing kregen. Of dit veldje ook daadwerkelijk is aangelegd, hebben we niet kunnen vaststellen. Op de luchtfoto uit 1976 zijn enkele van de bomen wel te zien, waar het veldje zou hebben gelegen, zijn op de foto auto's geparkeerd.

Nadat in de jaren zeventig het tweede kantoorgebouw in gebruik werd genomen, werd de ruimte tussen beide gebouwen tot parkeerterrein bestemd. De ruimte is nu vrijwel volledig overbouwd en ontdaan van iedere betekenis behalve functioneel. Op de terreingrens staat nu een hekwerk met wat begroeiing daartegenaan. Op één plek maakt het hekwerk een raar sprongetje, mogelijk heeft hier nog langere tijd een boom gestaan.

Ruimte tussen de oudste van de kantoorgebouwen, links jaren zestig, rechts zeventig.

Ruimte vóór en achter het kantoorgebouw dat in de jaren zeventig werd opgetrokken.

Aan de zijde van de Van Alkemadeaan doet zich het vreemde fenomeen voor dat als gevolg van de beperkte ruimte die hier voor groenaanleg nog beschikbaar was, een toestand is ontstaan die het meest doet denken aan de oorspronkelijke aanleg van het terrein waar groene gazons werden gecombineerd met paden van betontegels en spaarzame, solitaire begroeiing.

Terreininrichting langs de nieuwbouw met rechts techniekobjecten die niet uit de wederopbouwperiode dateren.

8

De brug

8.1 Algemeen

De toegangsbrug aan de zijde van de Wassenaarseweg maakt deel uit van het oorspronkelijke ensemble. De brug aan de zijde van de Van Alkemadelaan is van veel recentere datum. Eerstgenoemde brug is een ontwerp van Berghoef. We komen tekeningen van de brug tegen in zijn archief. Er is over het ontwerp waarschijnlijk niet veel gediscussieerd, er zijn niet meerdere ontwerptekeningen aangetroffen en in documentatie in het archief komt de brug niet ter sprake.

Waar wel over wordt gecorrespondeerd, is over de verschillende mogelijkheden om het terrein te ontsluiten. In de eerste plannen houdt Berghoef rekening met twee bruggen aan de Wassenaarseweg. Eén brug om het terrein op te rijden, de andere het terrein af. Dat plan sneuvelt ten faveure van de toestand die we nu kennen; één brug voor op- en afrijdend verkeer.

Lange tijd is er ook sprake van een brug die vanaf de Van Alkemadelaan een pad voor voetgangers en fietsers naar de rotonde mogelijk moet maken. Uiteindelijk komen dat pad en die brug er niet. Uit verschillende stukken blijkt onder andere dat de gemeenten geen voorstander waren van meerdere bruggen over het water.

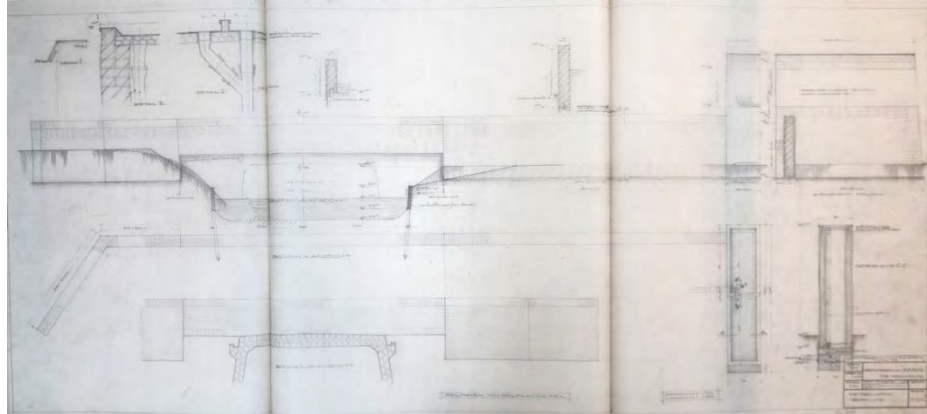
De plaats van de huidige brug aan de Wassenaarseweg is, zo blijkt uit schrift van Berghoef, een logische op stedenbouwkundige grond. Een entree aan de zijde van een rondweg (Van Alkemadelaan) was voor de architect ondenkbaar en zal ook vanuit het standpunt van de gemeenten onwenselijk zijn geweest. De entree te dicht bij de kruising van de Van Alkemadeweg en de Wassenaarseweg had niet de voorkeur op grond van verkeersafwikkeling, maar ook niet omdat de gemeente Den Haag plannen had om de kruising in de toekomst te vergroten. Dat kan ook een reden zijn geweest voor de ANWB en de architect om af te zien van de eerder geplande dubbele ontsluiting.

De brug gezien vanuit het tuin/parkgedeelte van het ANWB-terrein. In de jaren zestig zou de fotograaf deze opname alleen vanaf het water kunnen maken.

8.2 Constructie

Aan de brug zijn eigenlijk nauwelijks bijzonderheden toe te dichten. Het is een constructief een vrij eenvoudig bouwwerk waar weinig fraais aan te ontdekken valt. Nu juist dat kan, gelet op de bouwtijd, als van betekenis worden aangemerkt. De soberheid en eenvoud is één van de kenmerken van de periode van wederopbouw.

Ontwerptekening van het metselwerk van de brug. Een tekening van de betonconstructie werd niet aangetroffen, of over het hoofd gezien (het aantal tekeningen in het archief van Berghoef is overweldigend).

De brug bestaat in de kern uit een gewapend betonnen constructie die enigszins taps toeloopt. Daarover heen is gemetseld in Noords verband. Het metselwerk wordt afgesloten met een steens rollaag waarin in aanzicht iedere strek wordt gevolgd door twee koppen. In het metselwerk zijn de nodige dilataties opgenomen. Uit oude tekeningen blijkt de oorspronkelijkheid van het straatprofiel niet, maar wanneer we oude foto's uit de jaren zestig bekijken, dan zien we dat het straatprofiel dan het zelfde is als tegenwoordig, in de zin dat er langs beide balustrades voetgangerspaden zijn, door betonnen stoepranden gescheiden van de rijbaan. Op de foto's is niet te onderscheiden of, zoals tegenwoordig, onderscheid is gemaakt in banen voor auto's en banen voor fietsverkeer. Eén van de foto's laat overigens fraai zien dat het toegangshek de rijbaan separaat van de voetgangerspaden kan afsluiten.

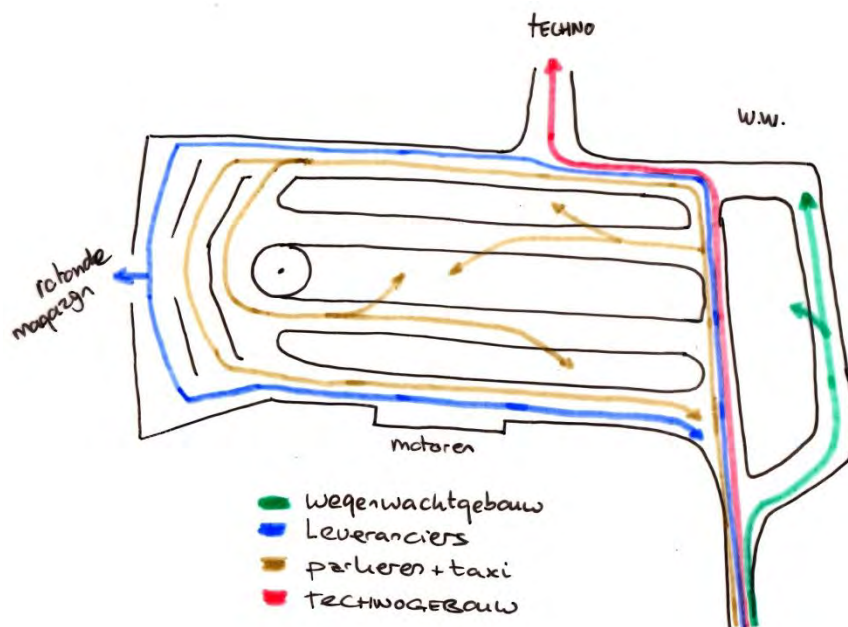
Detail van een opname in de jaren zestig (vanaf het kantoorgebouw) met het huidige straatprofiel. Let ook op de hekken die vrij staan van de gemetselde pylonen én op de vlaggenmasten (die thans niet meer bestaan).

9 De parkeerplaats

9.1 Het parkeerterrein in eerste aanleg

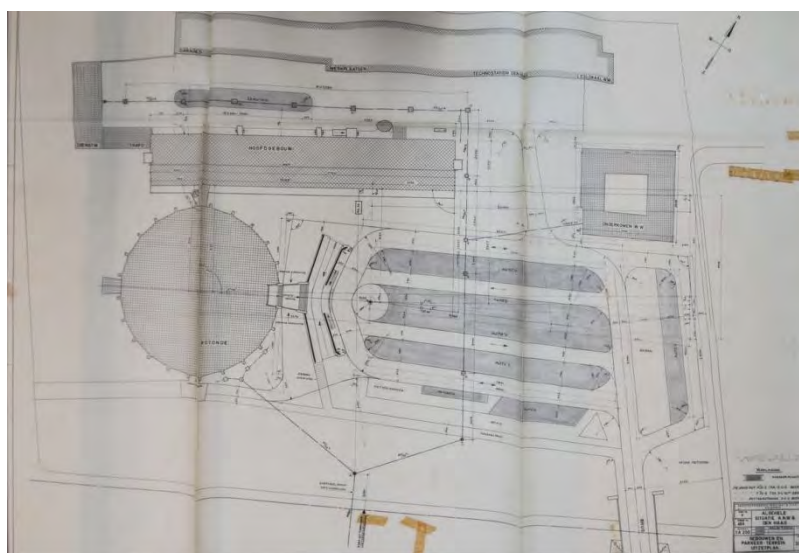
Het parkeerterrein dat deel uitmaakt van het complex, is expliciet genoemd in de zeer bondige redengevende omschrijving "Hoofdgebouw ANWB, rotonde met luifel en bordes, parkeerterrein, groenaanleg met vijver, brug, hek met zijvleugels/traliewerk". In het monumentenregister zijn in nog 75 andere gevallen parkeerterreinen en parkeerplaatsen genoemd, onder andere bij stationsgebouwen waar ook mobiliteit de factor van betekenis vormt. Een begrenzing van het parkeerterrein is in de redengevende omschrijving niet gegeven, wat zou betekenen dat het gehele parkeerterrein juridisch monumentale status vertegenwoordigt.

Het creëren van een parkeerterrein voor auto's bij het gebouwencomplex is van meet af aan een opgave van enige importantie geweest. Eén van de redenen voor nieuwbouw op de huidige locatie, is de beperkte parkeermogelijkheden bij de tot dan toe door de stad verspreide kantoren van de ANWB. Het is echter niet zo, dat het parkeerterrein aan de basis van het ontwerp van het gehele complex ligt. Het ontwerp voor het terrein zoals we dat nu kennen (oudste gedeelte daarvan) is in een relatief laat stadium van ontwerp op papier gesteld, zoals in eerdere hoofdstukken al duidelijk is gemaakt. Een tijd lang lijkt er rekening gehouden te zijn met een open terrein met vrije parkeermogelijkheden (dus zonder vakken). Op tekeningen uit begin 1961 (het kantoorgebouw was toen al voltooid) zien we voor het eerst de nu nog bestaande opzet waarbij in vakken geparkeerd moest worden en er aandacht was voor verkeersstroom.

Schetsmatige weergave van de verkeersstroom in het oorspronkelijke plan. Dat nog voor realisatie al werd aangepast (eerste uitbreiding).

Het heeft er alle schijn van dat direct na de toegangsbrug het eerste keuzemoment volgde. Bezoekers voor het wegenwachtgebouw werden direct rechtsaf geleid, waar een parkeerplaats was ingericht die middels een grasveld met enkele solitaires werd afgescheiden van de parkeerplaats voor personeel en bezoekers. Al het andere verkeer werd rechtdoor gestuurd. Daarbij valt te denken aan leveranciers, bestuurders die inzittenden af wilden zetten én bestuurders die het technostation als bestemming hadden. Deze werden een lus ingestuurd die kan worden beschouwd als de aorta (op een uitzetplan is aangegeven dat hier verkeer in twee richtingen mogelijk was) in het plan met een driedubbele vertakking bij de rotonde. Leveranciers reden het dichtst langs het gebouw, onder de luifel en entreepartij door, om zo hun spullen droog af te kunnen leveren bij het centrale magazijn op de begane grond van de rotonde. Doorgang is hier nu niet meer mogelijk. Automobilisten die inzittenden af kwamen zetten (denk ook aan taxi's), reden de hellingbaan op. Inzittenden bereikten vanwege de forse luifel ook bij slecht weer, droog de rotonde. De derde tak maakte deel uit van het feitelijke parkeerterrein, dat aanvankelijk plaats bood aan 130 auto's. De wegen langs de middenzone lieten verkeer toe in onderling tegengestelde richting.

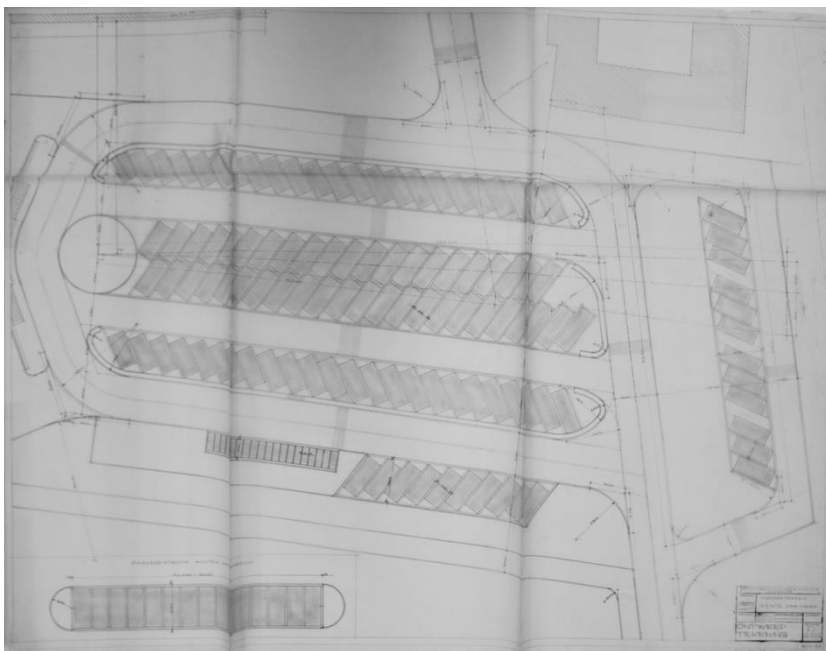

Uitzetplan april 1960.

Uit april 1960 dateert een zogenaamd uitzetplan voor het terrein. Of geheel conform dit plan gewerkt is, is niet helemaal zeker, maar veel zal er niet van zijn afgeweken. Aan de zijde van de Wassenaarseweg is het ondiepe parkeervak bestemd voor motoren gesitueerd. Daarnaast een relatief smal parkeervak voor auto's met schuine insteek. Op de oudste foto's van het terrein zijn auto's hier in haakse vakken geplaatst, wat erop lijkt te wijzen dat het uitzetplan in het archief van Berghoef later nog eens is aangepast.

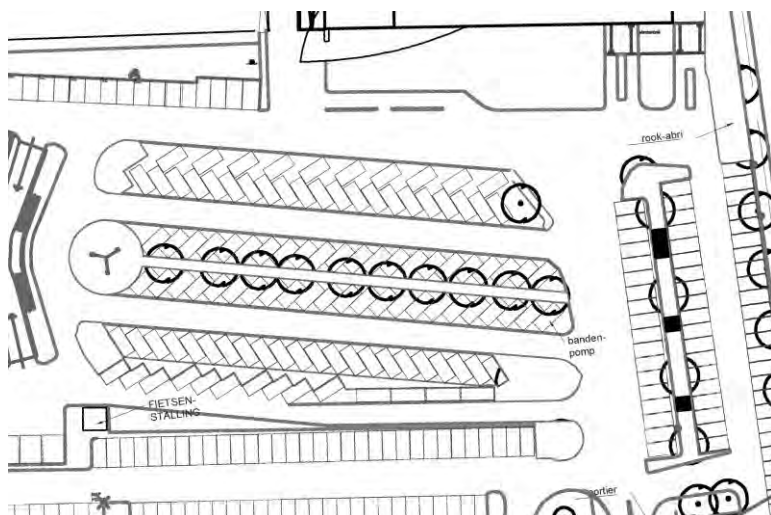
In het Berghoefarchief is het ontwerp van het parkeerterrein uiteraard tot in kleinste detail uitgewerkt. Van april van vermoedelijk het jaar 1961 (laatste cijfer valt weg in de bladstempel) dateert een ontwerptekening waarop zes parkeervlakken zijn getekend. Alle plaatsen hebben een schuine insteek, met uitzondering van de vakken achter het kantoorgebouw en uiteraard de plaats voor motoren. Het plan moet nog ten dele gewijzigd zijn, omdat de vakken nabij

de plaats voor motoren op de oudste foto's haaks zijn gericht evenals de eerst daarop volgende strook.

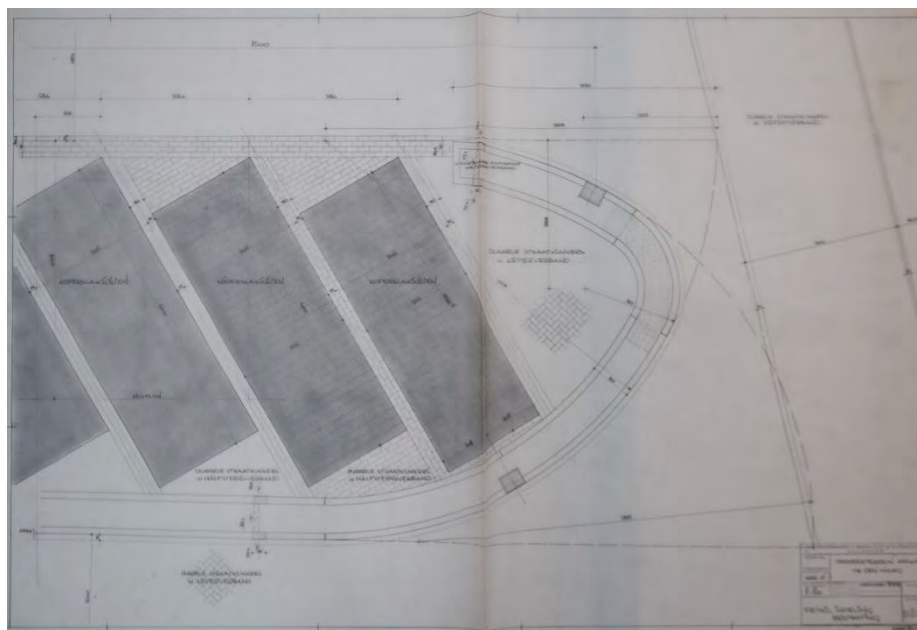

Ontwerptekening gedateerd juli van vermoedelijk het jaar 1961 (het laatste cijfer valt weg in de stempel). Linksonder de parkeerhavens die achter het kantoorgebouw werden aangelegd.

Erg fijn is dat er in het archief ook detailtekeningen aangetroffen zijn van de bestrating van het terrein. Hieruit kunnen we opmaken dat de bestrating van de wegen moest worden aangelegd met dubbele straatklinkers in keperverband. De gebogen en verhoogde eindstukken werden bestraat met rijnformaat straatklinkers in halfsteens verband, opgesloten tussen betonnen stoepranden met daarin rioolputten. De parkeerhavens met een breedte van 246 centimeter hart op hart, werden uitgevoerd met koperslakkeien (216 centimeter breed), ingesloten door ook hier dubbele straatklinkers, maar dan in halfsteens verband. Ook de koperslakkeien werden in halfsteens verband aangebracht.

Het oudste deel van het parkeerterrein in huidige toestand.

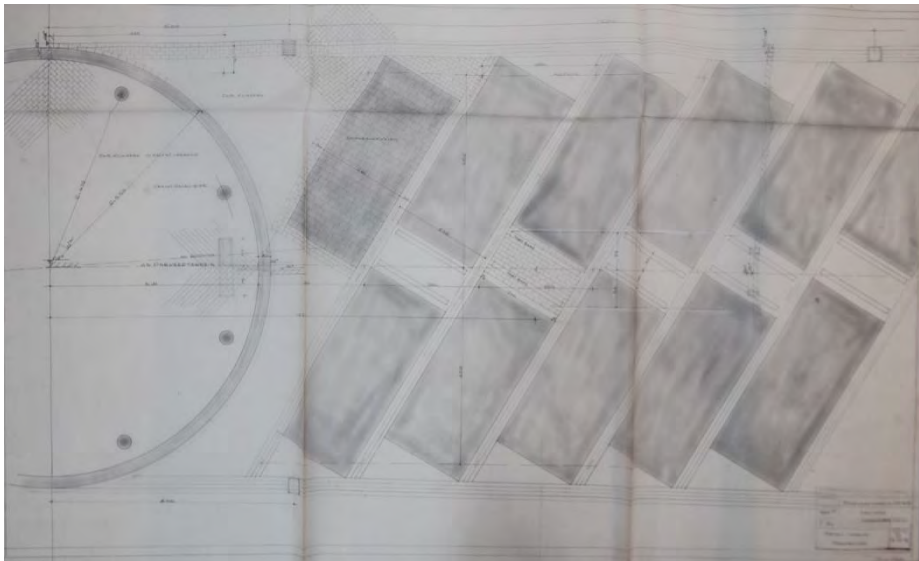

Detailtekening waarop onder andere materiaalgebruik en bestratingsverbanden zijn aangegeven.

Wanneer we de tekeningen van het parkeerterrein in de huidige toestand projecteren over de ontwerptekeningen uit begin jaren zestig, dan tekenen zich de veranderingen die aan het terrein zijn doorgevoerd, duidelijk af. Het eerste dat gesignaleerd moet worden, is dat de parkeerplaatsen voor motoren en de parkeerhavens daarnaast zijn verdwenen. Dat gebeurde begin jaren zeventig al, toen aan de zijde van de Wassenaarseweg de tuin moest wijken ten gunste van een langgerekte uitbreiding van de parkeerplaats. Vergelijking toont ook aan dat de enkele stroken met parkeervakken onderhanden zijn genomen door, ten koste van de breedte van de geluste buitenrijbaan, parkeerplaatsen toe te voegen. Dat is op de meest pragmatische wijze gedaan door de af te snoepen ruimte zo efficiënt mogelijk te gebruiken (zoveel mogelijk auto's kwijt te kunnen). Het voornaamste effect daarvan is dat van een eenduidige parkeerrichting geen enkele sprake meer is, wat weer ten koste gaat van de beleving van het parkeerterrein (voor zover beleving bij een parkeerterrein überhaupt mogelijk is). Alleen bij de middelste, dubbele parkeerstrook is de situatie sinds 1961 vrijwel onveranderd. Dat geldt vermoedelijk ook voor de bestrating daar. Dat die bestrating een keer conform het oorspronkelijke plan vernieuwd is, is niet waarschijnlijk vanwege een detail: het fabricaat van de roosterputdeksels. Deze zijn vervaardigd in Weert, door de firma N.V. v/h Nering Bogel. De oorspronkelijkheid van deze deksels, maken wij op uit het feit dat hun fabricaten ook te vinden zijn in de natuurstenen vloer in de rotonde. Bij de meest recente uitbreiding van de parkeerplaats (zijde Van Alkemadelaan) is Globe uit Tegelen de producent, terwijl we bij de uitbreiding uit de jaren zeventig (zijde Wassenaarseweg) deksels zien van de T.B.S. uit Soest.

Het meest in het oog springende element op de parkeerplaats is de vlaggenmast die centraal voor de entree van de rotonde is geplaatst. De mast stamt uit de bouwtijd en heeft een opvallende driehoekige doorsnede. Die driehoek lijkt nu volstrekt willekeurig, maar uit oude foto's en ontwerptekeningen is op te maken dat aan het begin van de parkeerplaats in een driehoek nóg drie vlaggenmasten

gestaan hebben (waar nu het carillon te vinden is) én dat er aanvankelijk een portiersloge (op hexagonale grondslag) was uitgevoerd onder een driehoekig dak. Die drie- en zeshoekvorm kwamen aan de zijde van de Van Alkemadelaan terug in het tuinontwerp van Boer.

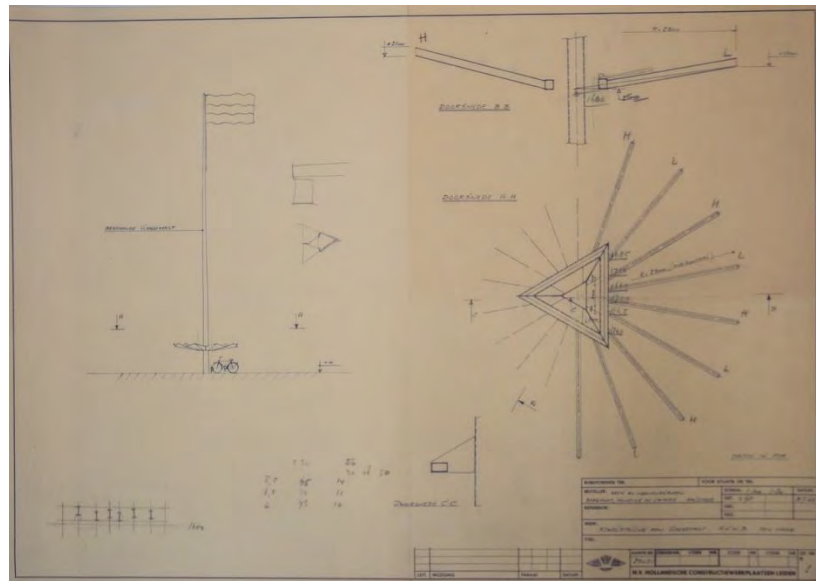
Detailtekening met links de mastzone met gelintpalen.

Opname vermoedelijk direct na voltooiing van het parkeerterrein. Geleiding van het verkeer middels symboolbord (rechts) en inrijverbodsbord (links). Op het terrein geen enkele ruimte voor groen. Het werd waarschijnlijk ook niet gemist omdat het terrein als geheel was ingebed in gazons (behalve aan de zijde van de rotonde uiteraard).

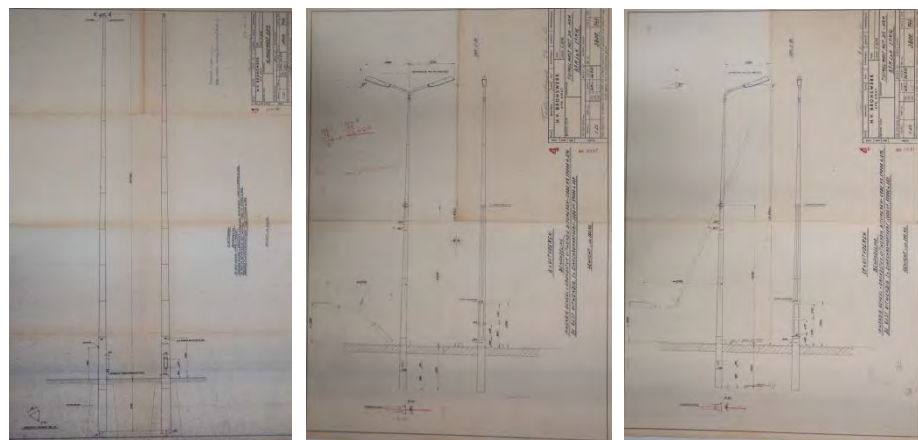
De centrale vlaggenmast is op gesteld in het hart van een cirkel, zoals op ontwerptekeningen en onder andere de luchtfoto uit 1976 is te zien. De tekening laat zien dat hier bedacht was om onder een luifel fietsen te parkeren. Waarschijnlijk is van dat plan afgezien. Op de foto uit 1976 zien we een bestrate cirkel met een patroon van elementen. Volgens tekening gaat het hier om zogenaamde gelintpalen (van beton), zoals langs de gevel van het kantoorgebouw zijn opgesteld maar dan rond in grondvorm (passend bij de cirkel

van het terreintje). De huidige aankleding van het gebied om de mast gaat in ieder geval niet terug tot in tijd van de oprichting van de mast.

Ontwerptekening voor de vlaggenmast met lulfel ten behoeve van fietsenstalling.

In het archief van Bergheef is ook een tekening van de N.V. Bronswerk voor een twintig meter hoge mast zonder lulfel bewaard gebleven. Vermoedelijk werd het oorspronkelijke plan met stalling voor fietsen terzijde geschoven. Van deze firma zijn ook tekeningen aangetroffen voor de tuimelbare lantaarnpalen. In enkele uitvoering 19 stuks, 6 stuks met een dubbele arm.

Tekeningen voor vlaggenmast en lantaarnpalen door firma Bronswerk.

Een interessant aspect aan de parkeerplaats in de huidige toestand, is dat tijdens de verkenning rekening werd gehouden met de mogelijkheid dat een deel van het groen nog wel eens uit de tijd van aanleg kon dateren. Naïef misschien, niet zozeer op grond van de overlevingskans van het groen, als wel op grond van het oorspronkelijke karakter dat werd nagestreefd. Groen werd in het ontwerp vooral gebruikt om kaders voor de parkeergelegenheid te vormen. Op de parkeerplaats zelf was er aanvankelijk weinig plaats voor ingeruimd. Op een ongedateerde opname die moet dateren van vóór de realisatie van het tweede kantoorgebouw, zien we alleen solitaire aanplant tussen de stootbanden van de

parkeerplaatsen in de middenzone bestemd. We zien dit al op vroege foto's, maar niet in de tekeningen van Berghoef en Boer. Op de foto hieronder zien we wel de stootbanden, maar geen spoor van de genoemde solitaires. Er moet dus rekening mee worden gehouden, dat groen pas werd toegevoegd ná uitvoer van het ontwerp. Uit correspondentie tussen ANWB en Berghoef/Boer is op te maken dat het bestuur kort na oplevering al graag solitaires ziet toegevoegd, vermoedelijk omdat men het geheel (dus ook de tuin) te kaal vindt. (Boer reageert hier overigens op door erop te wijzen dat de tuin tijd nodig heeft en doet daarbij de suggestie om een sterkere grassoort in te zaaien.)

Parkeerterrein in aanleg. Vlaggenmast zonder fietsenluifel en de lantaarnpalen van de firma Bronswerk al opgericht. Prominent bij inrijden een grote wegwijzer van de ANWB.

Zicht op een deel van het parkeerterrein, het deel vóór de rotonde, is nog goeddeels oorspronkelijk in opzet en bestrating. Parkeervakken waar de wegenwachtauto's staan, zijn van latere datum, evenals de vakken met laadpalen pal aan de voorgevel van het kantoorgebouw.

Deel met oorspronkelijke aanleg van het parkeerterrein, rechts de middenzone met latere aanplant van heesters en een recente lantaarn.

Van oudsher schuine parkeervakken (evenwijdige vakken daarachter dus secundair), klinkerbestrating in keper- en halfsteensverband én koperslakkeien in halfsteens verband.

9.2 De eerste uitbreiding

Omdat niet al het fotomateriaal waarover wij beschikken gedateerd is, is niet met zekerheid te zeggen wanneer de zone aan de zijde van de Clingendaelweide is omgevormd tot parkeergelegenheid. Stukken in het archief van Berghoef wijzen erop dat hier aanvankelijk ééNZijdig geparkeerd kon worden in schuin aangelegde vlakken. Het kan welhaast niet anders dan dat deze ruimte uitsluitend bestemd was voor de gebruikers van het nabij gelegen wegwachtgebouw, dat thans niet meer bestaat. De parkeerstrook is op ontwerptekeningen en de oudste foto's met een gazon gescheiden van het parkeerterrein voor bezoekers en kantoorpersoneel. Al heel snel gaat dit gebied op de schop en wordt het geheel als parkeerterrein ingericht. Het wegwachtpersoneel beschikt dan niet langer over een eigen parkeerplaats, al is het natuurlijk wel denkbaar dat voor hen plaatsen waren gereserveerd. Het is ook

mogelijk dat de capaciteit voor wegenwachtpersoneel, dat per definitie niet zonder auto kan, aanvankelijk te laag was ingeschat.

Opname uit 1964 met rechts onderin al schuine parkeerhavens, middels een gazon met daarop enkele jonge bomen, gescheiden van de rest van het parkeerterrein. De opname toont ook bijzonder goed de tuinaanleg naar ontwerp van Wim Boer met forse gazons.

Opname uit vermoedelijk 1966 waarop het bovenstaande gazon bij de Clingendaelweide is verdwenen en alle auto's haaks op de straat zijn geparkeerd. Dit wijst op gehele herziening van dit deel van het terrein. Dat het terrein bij het wegenwachtgebouw bijna bezet is, en op de voorgrond weinig auto's staan, kan een aanwijzing zijn dat de parkeercapaciteit voor wegenwachters aanvankelijk te bescheiden was ingeschat.

Op bovenstaande foto zien we ook langs de tuin al een verandering, namelijk haaks aangelegde parkeervakken die op de ontwerptekeningen niet te zien zijn. Zonder twijfel gaat het hier ook om een vroege aanpassing/uitbreiding.

9.3 De tweede uitbreiding

Het parkeerterrein werd al spoedig uitgebreid. De uitbreiding die in de jaren zeventig aan de zijde van de Wassenaarseweg werd uitgevoerd, dus na de wederopbouwperiode, had ingrijpende gevolgen. Waar op de bovenstaande foto het terrein nog een zekere beslotenheid heeft doordat de rotonde het eindfront vormt en het kantoorgebouw als het ware een geleiding is van de parkeerstroken, ontstaat in de jaren zeventig een situatie waarbij de parkeerruimte de schaal van de bebouwing bijna te boven gaat. De uitbreiding wordt voorlans de rotonde gebracht, die nu alleen aan de Van Alkemadeaan nog in een groenstructuur is ingebed. De uitbreiding geeft duiding aan de toename van het autogebruik, maar vooral aan de groei van de ANWB die tot realisatie van een tweede kantoorgebouw noopte. Van Balen en Berghoef rekenden midden jaren vijftig op arbeidsplaatsen voor 350 medewerkers, dat aantal zou in de loop van de jaren zestig (in 1965 werd het initiatief tot uitbreiding genomen) of anders begin jaren zeventig zijn verdubbeld.

Opname uit 1976 met de kort daarvoor gerealiseerde parkeergelegenheid aan de zijde van de Wassenaarseweg en links de eerste kantooruitbreiding.

Bij de uitbreiding werd voor wat betreft materialisering aangesloten bij de bestaande parkeergelegenheid. Ook nu werden de vakken bestraat met koperslakkeien. De vakken werden haaks op de rijbaan aangelegd, wat wel een duidelijk verschil is met de oudere aanleg. De luchtfoto uit 1976 laat zien dat de parkeercapaciteit vermoedelijk meer dan verdubbeld is. Aan de kant van de Wassenaarseweg is een lange parkeerlus tot stand gebracht, met waar mogelijk parkeerplaatsen aan weerszijden van de straat. De enige plek die niet kon worden opgeofferd, is het groen voor de luifel van de personeelsingang, omdat hier twee uitlaten voor de technische installaties in het gebouw staan opgesteld. De uitbreiding van de parkeerplaats is niet los te zien van het tweede kantoorgebouw.

Vermoedelijk ook al ten tijde van de bouw van het tweede kantoor, werd aan de zijde van de Clingendaelweide parkeergelegenheid gecreëerd. Ook hier zien we op luchtfoto's parkeervakken haaks op de straat. Parkeervakken zien we ook langs de voorgevel van het oorspronkelijke kantoorgebouw aangelegd.

9.4 De laatste uitbreiding

Vermoedelijk in de tijd dat aan de zijde van de Van Alkemadelaan tegen de rotonde nieuwe ruimten voor de Alarmcentrale werden aangebouwd, werd aan deze kant ook het parkeerterrein uitgebreid. Het laatste stukje van het aanvankelijk uitgevoerde tuinontwerp van Wim Boer ging daarbij teloor.

De meest recente uitbreiding in betonklinkers, aansluitend op de lus (aangepaste bestrating ter plaatse) van de uitbreiding uit omstreeks 1973.

9.5 De huidige opkuis

Wanneer we kijken naar de oudste foto's die van het parkeerterrein beschikbaar zijn, van kort na de oplevering, dan valt op dat het parkeerterrein met de omliggende tuin als gemene deler heeft dat beide, beschouwd vanuit de huidige toestand, als ruimtelijk (of 'kaal') gekarakteriseerd kunnen worden. Het contrast met tegenwoordig is in ieder geval uitermate groot. Er heeft toevoeging van groen plaatsgevonden, onder andere door bestrating aan de uiteinden van de parkeerbanen te verwijderen en hier perkjes aan te leggen. Dat is ook gedaan rondom de vlaggenmast.

Het parkeerterrein staat vol toevoegingen, waaronder vrijwel al het groen dat in de plaats is gekomen van bestrating. Hier gezien vanaf het bordes voor de rotonde.

Er is ook kleur toegevoegd. Het is een contrasterende gele kleur die om aandacht schreeuwt. Stoepbanden zijn geel gemaakt ter voorkoming dat er auto's worden geparkeerd, afvalbakken zijn geel van kleur om werknemers en bezoekers te motiveren om hun afval niet achteloos op de grond te gooien. In dat opzicht kan gesproken worden van functioneel geel. Ook laadpalen, een pomppaal en markeringen waarin het ANWB-geel van belang is geacht, trekken aandacht op het parkeerterrein. De recente fietsenstalling is een voorbeeld. Het enige positieve dat over deze stalling kan worden gesteld, is dat hij functioneel is en nabij de toegang tot de rotonde te vinden is. Van enige kwaliteit is geen sprake, wat vooral opvalt bij en door de gele markering van het laadpunt voor elektrische fietsen. Datzelfde geldt voor de laadpalen voor scooters, die voor de gevel van de rotonde zijn geplaatst.

Verrommeling van het oorspronkelijke karakter door gefaseerde aanpassingen, toevoegingen van borden en met de bebouwing contrasterende kleur (geel).

Toevoegingen vallen zelden weg. Vrijwel overal schreeuwen ze om aandacht en lijkt het ontwerp louter met dat doel tot stand gekomen te zijn.

Een reeks 'schreeuwerige' laadpalen waarvan blijkbaar gedacht wordt dat ze nog verduidelijking behoeven door er een signaalbord onder te hangen en een paal in de (recentere) tuin te plaatsen. Het positieve dat er over gesteld kan worden, is dat ze een uiting zijn van (veranderende) mobiliteit heden ten dage.

Tuin en toevoegingen verhouden zich meer dan eens slecht tot elkaar, zoals hier een laadpaal pontificaal in een pad geplaatst.

Bandenpomp op het terrein, voor een toegevoegde verhoogde border en met een zonnepaneel dat vooral uiting geeft aan de huidige tijd. Rechts een sterk in verval geraakte bloembak die niet uit de tijd van aanleg zal dateren.

In het uitzicht over het parkeerterrein vallen vooral de gele afvalbakken op (vier stuks op de foto) en de maskering van een deel van het terrein door groen, met name rond de vlaggenmast.

Rokersruimte en een de nodig geachte signaleringen. Rechts palenrijen voor verdwenen signaalborden aan de terreingrens aan de zijde van de Clingendaelweide.

Oorspronkelijk gazon met een aantal parkeerplaatsen voor wegenwachters, nu geheel parkeren waarbij de 'restruimte' is volgeplempt (gedacht vanuit het oorspronkelijke concept) met groen.

Gefaseerde aanpassingen hebben niet geleid tot versterking van structuren, waarbij vooral voetgangers er hier en daar nogal bekaaid vanaf komen, wat weer heeft geleid tot toevoeging van belijningen. De dynamiek die zo is ontstaan is niet per definitie verkeerd, maar hier wel volledig in strijd met de opvattingen zoals die golden in de periode van wederopbouw.

Het parkeerterrein is, waar mogelijk, gelardeerd met groen. Dat heeft ervoor gezorgd dat het karakter van het parkeerterrein sterk gewijzigd is. De huidige toestand staat in dat opzicht ver af van het open terrein dat we kennen van later gewijzigde ontwerpen én de toestand zoals die begin jaren zestig tot stand werd gebracht. In eerste ontwerpen geniet de automobilist veel vrijheid, nu is alles tot in detail ingekaderd.

Het aantal prikkels voor de automobilist is op het parkeerterrein heel sterk toegenomen, door wegwijzers, laadpalen, bossages (die het overzicht niet groter maken, maar wel helpen om de automobilist te leiden) maar ook door aanpassingen die met het oog op verkeersveiligheid zijn gedaan in de bestrating.

Grootste aantasting van het karakter van het oorspronkelijke gedeelte van het parkeerterrein, vormt de aanplant van bosschages en heggen. Deze maken geen deel uit van de oorspronkelijke planopzet. Visueel zorgen ze op sommige plekken (zoals op de foto) voor een onderbreking tussen terrein en gebouwen.

10 Waardering

10.1 Waardendefinities

Om een proces van planvorming, plantoetsing en vergunningverlening soepel te laten verlopen, is het van belang dat alle betrokken partijen hetzelfde verstaan onder monumentale waarden en hun gradaties alsmede de door de bouwhistoricus gehanteerde toetsingscriteria. Dit hoofdstuk begint dan ook met het definiëren van de waarde-categorieën en de criteria authenticiteit en zeldzaamheid. De waardencategorieën en toetsingscriteria zijn voorgeschreven in de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* (RCE en SBN) zonder dat daarbij aangegeven wordt wat daar precies onder wordt verstaan.

In de inleiding van dit rapport is monumentale waarde in de context van gebouwd erfgoed omschreven als: een term waarmee objecten worden aangeduid die voor de samenleving als geheel belangrijk worden gevonden, vaak met het oog op de eigen cultuur en identiteit. Op academisch niveau ligt de nadruk van oudsher sterk op architectuur en vormgeving. Van vroeger uit worden vooral die gebouwen als monument aangewezen waarvan het exterieur duidelijke karakteristieken heeft van een bepaalde architectuurperiode. De laatste jaren komt er steeds meer aandacht voor historische constructies in, en de historische gebruiksfunctie van, gebouwen.

De bouwhistoricus heeft volgens de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* twee primaire toetsingscriteria tot zijn beschikking om onderscheid te maken in waardengradaties. Het betreft de mate van authenticiteit én de mate van zeldzaamheid. Het begrip authenticiteit is op zichzelf niet complex. Authenticiteit staat gelijk aan echtheid, 'zoals op het moment van ontstaan' en ongewijzigd. Men moet er hierbij wel voor waken dat de focus niet onevenredig op de eerste bouwphase wordt gelegd. Het is immers mogelijk dat een tweede, derde of zelfs vierde bouwphase ook monumentale waarde vertegenwoordigt. Een bepaalde ingreep kan bijvoorbeeld zeer karakteristiek zijn voor een bepaalde tijd. Als dat het geval is, dan spreekt men in bouwhistoriekringen van (bouw)historische gelaagdheid. Feitelijk kent men hierbij een zekere monumentale waarde toe aan één of meerdere bouwfasen waarbij authentieke relictten uit die fasen nog aanwezig zijn.

Het begrip zeldzaamheid kan bij bouwhistorisch en waardenstellend onderzoek niet absoluut worden bepaald. Daarvoor ontbreekt het aan kwantitatieve informatie. Daarnaast speelt parten dat niet altijd duidelijk is wat het referentiegebied precies is. Op plaatselijk niveau is een bouwkundig onderdeel eerder zeldzaam dan op provinciaal of zelfs landelijk niveau. Daarnaast kan de mate van zeldzaamheid vaak niet los worden gezien van de mate van authenticiteit. Immers een hogere mate van authenticiteit is per definitie zeldzamer.

Bij het opstellen van een waardenstelling schrijven de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* drie categorieën voor: hoge monumentale waarde, positieve monumentale waarde en indifferente monumentale waarde. De termen zijn goed toe te passen, wanneer men weet wat er onder wordt verstaan. Positief is feitelijk een bevestiging, een 'ja' antwoord. Positieve monumentale waarde wil dus niet veel anders zeggen dan dat er inderdaad sprake is van monumentale waarde. BAAC beschouwt positieve monumentale waarde als basiswaarde. De indicator hoog wordt toegepast om te verheffen. Er is niet zomaar sprake van monumentale waarde (positief), maar van iets bijzonders. De lastigste term in gebruik is de term indifferent wat letterlijk onverschillig betekent. In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* worden indifferente monumentwaarden gedefinieerd als zaken die van relatief weinig belang zijn voor de structuur en/of de betekenis van het object (of gebied). Het lastige daaraan is de koppeling van indifferent en waarden, wat suggereert dat er wel sprake is van waarden, maar dat die niet in verhouding staan tot de positieve en eventueel hoge monumentale waarden. Het is om die reden dat BAAC in haar rapporten een vierde categorie hanteert, namelijk de categorie: geen monumentale waarde. Vaak gaat het hierbij om recente(re) afwerkingen, zoals vloerbedekkingen, behangsels, gipsplafonds en dergelijke.

Gesimplificeerd kan worden gesteld dat wanneer sprake is van een authentieke én zeldzame situatie, hoge monumentale waarde dient te worden toegekend. In geval een toestand authentiek is maar niet zeldzaam (of omgekeerd), is een positieve monumentale waarde op zijn plaats. Indifferente monumentale waarde ten slotte is de categorie waaronder zaken worden geschaard wanneer van een authentieke en zeldzame toestand in het geheel geen sprake is.

- Hoge monumentale waarde: van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied (bijzonder of uitzonderlijk).

Voor onderdelen waaraan hoge monumentale waarde is toegekend, geldt dat het behoud daarvan een zeer zwaar wegende factor is bij de afweging van algemene belangen (de betekenis van het monument voor de samenleving) tegen de belangen van de eigenaar/ontwikkelaar. In principe is al bij de planvorming het behoud van deze onderdelen een gegeven/uitgangspunt. Aanpassingen zijn denkbaar wanneer de bestaande monumentale waarde wordt versterkt (bijvoorbeeld door herstel van details, terugbrengen van oorspronkelijke kleurstellingen, het verwijderen van waarde-verstorende elementen of eventueel reconstructie). Indien de waarde wordt aangetast, geldt dat ingrepen met zorg moeten worden uitgevoerd waarbij de historische architectuur van het gebouw maatgevend is. Aanpassing van elementen met hoge monumentale waarde kan gevolgen hebben voor de monumentale status van het gebouw.

- Positieve monumentale waarde: van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object of gebied, omwille van de (redelijk) hoge mate van authenticiteit en/of zeldzaamheid (basiswaarde).

Voor onderdelen waaraan positieve monumentale waarde is toegekend, geldt dat er bij het maken van verbouwingsplannen, vanuit bouwhistorisch oogpunt, gestreefd moet worden naar zoveel mogelijk behoud er van. Het monumentale belang van deze elementen dient zorgvuldig afgewogen te worden tegen de belangen van de eigenaar/ontwikkelaar. Aanpassingen van positief

gewaardeerde onderdelen zijn denkbaar wanneer het karakter en de monumentale waarde van het geheel blijven bestaan of eventueel worden versterkt. Substantiële aantasting van positief gewaardeerde onderdelen kan gevolgen hebben voor de monumentale status van het gebouw.

- Indifferente monumentale waarde: van relatief weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het object als gevolg van een aantasting van de mate van authenticiteit of de veelvoorkomendheid.

Vanuit bouwhistorisch oogpunt bestaan er geen zwaarwegende argumenten om het volledige behoud van indifferent gewaardeerde onderdelen na te streven. Wijzigingen behoren doorgaans tot de mogelijkheden, sloop in veel gevallen ook. Reconstructief herstel kan in sommige gevallen leiden tot opwaardering van indifferent gewaardeerde onderdelen.

- Geen monumentale waarde

Vanuit bouwhistorisch oogpunt bestaan er geen argumenten om het behoud van elementen zonder monumentale waarde na te streven. Wijzigingen of zelfs sloop behoren zonder voorbehoud omwille van bouwhistorie of de monumentale status tot de mogelijkheden en kunnen in het geval het verstorende elementen zijn, zelfs een positief effect hebben op de beleving van de monumentale waarde van het complex als geheel.

Formeel is bouwhistorisch onderzoek een deelaspect van cultuurhistorisch onderzoek, dat verder bestaat uit archeologie en historische geografie. Het begrip cultuurhistorie is met betrekking tot het komen tot een waardering uitermate complex. Cultuurhistorie is namelijk niets anders dan de geschiedenis van het menselijk handelen. Men zou dus kunnen stellen dat gecultiveerde en ontwikkelde terreinen (zoals dat van het ANWB-kantoor) per definitie uiting geven aan menselijk handelen en daarmee niet zonder betekenis kunnen zijn. Het is daarbij ook dubieus om het menselijk handelen in een bepaald tijdsvlak hoger te waarderen dan een ander, meestal daarop volgend. In theorie zou onderscheid te maken moeten zijn op grond van de herkenbaarheid van fysieke substantie (of een concept) uit een bepaalde periode. Het toetsingscriterium 'authenticiteit' komt hier weer om de hoek kijken. De praktijk is anders. Met name jongere perioden zijn (vooral in interieurs) beter herkenbaar dan oorspronkelijke situaties omdat de laatste veelal zijn aangepast. Wij zijn van mening dat de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek voldoende voorwaarden scheppen om op de waardering het stempel 'cultuurhistorie' te kunnen drukken. In hoofdzaak heeft dit betrekking op de waardering (waar meer aspecten aan de orde komen dan de materie waar bij de waardenstellingen sterk de nadruk op ligt).

10.2 Waardering

10.2.1 Algemene historische waarde

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de algemene historische waarde van een object inzicht moet worden verkregen in verbondenheid met maatschappelijke ontwikkelingen. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of in het gebouw één of meerdere maatschappelijke ontwikkelingen tot uitdrukking komen, en zo ja, in welke mate en hoedanigheid. Dit is geen eenvoudige opgave, mede omdat concrete definities van de gehanteerde begrippen ontbreken. In deze rapportage worden alleen die begrippen gedefinieerd waarover binnen de kaders van het onderzoek uitspraken mogelijk zijn.

- Onder culturele ontwikkeling wordt in dit kader verstaan de ontwikkeling van veronderstellingen, opvattingen, waarden, normen en de materiële uitdrukking daarvan door een samenleving of een groep daarbinnen. De ontwikkeling van menselijke activiteit op tastbare wijze tot uiting gebracht.

Het ANWB-complex geeft als geheel inzicht in de wijze waarop vanaf de periode van wederopbouw tot aan de opkomst van digitale middelen om werd gegaan met bijna exponentiele groei van specifiek de toeristenbond, in algemene zin van alle grote dienstverleners. Dit komt niet alleen in de oorspronkelijke componenten terug, maar zeker ook in de latere uitbreidingen, in het bijzonder de eerste uitbreiding, waarvan de eerste plannen dateren uit de tijd dat de inkt van eindafrekening voor het oorspronkelijke ensemble (dat al rekening hield met groei) nog niet droog was.

Het parkeerterrein in eerste opzet, getuigt van een groei van het autoverkeer in de bouwtijd en de inrichting en routing van het terrein kan op geen enkele manier los worden gezien van de gebouwen (het kantoorgebouw, de rotonde). Voornaamste aantasting van het parkeerterrein in eerste opzet, ligt buiten het parkeerterrein: de sloop van het wegenwachtgebouw. Omdat in dit gebouw de verklaring ligt van de parkeerlus aan de zijde van de Clingendaelweide.

Het totaalplan getuigt ook van het idee dat het ANWB-lid centraal staat, door de vorm van het bezoekersgebouw (de rotonde) en de dominantie van dit gebouw in het geheel. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat de kantoor-schijf in zekere zin de basis van het ontwerp vormde én dat de architect en de ANWB zelf nooit duiding hebben willen geven aan de aanleiding om voor een ronde grondvorm te kiezen.

Interessant is het cultuurconflict (en de oplossing daarvan) dat bestond in de eis van het ANWB-bestuur dat het gebouw een Hollandsche (lees: traditionele) uitstraling moest krijgen én de eis van de wederopbouwcommissie (geuit door ministerie) dat bouw alleen mogelijk was indien er zoveel mogelijk werd geprefabriceerd met het oog op in de tijd beperkt beschikbare bouwvakkers en de gewenste reducering van materiaalgebruik en bouwkosten. De toegepaste bouwtechniek waarin veel werd geprefabriceerd (ook op locatie, wat best bijzonder is) is hier een uiting van.

Als gevolg van onder andere veranderingen in dienstverlening, automatisering en digitalisering is een einde gekomen aan de expansie van het werknemersaantal en de benodigde kantoorruimte. Ook dit is natuurlijk een uiting van een culturele ontwikkeling, een ontwikkeling die aan het begin van de huidige eeuw al een aardig eind op gang was. Die ontwikkeling noopt tot een herziening van het arsenaal aan gebouwen waarover de ANWB op deze locatie beschikt.

(Her)ontwikkeling van gebouwen is van alle tijd. Herontwikkeling van in onbruik geraakte kantoorgebouwen kan als kenmerkend voor het eerste kwart van de eenentwintigste eeuw worden geduid.

Impressie van het te bouwen complex in De Kampioen. Let op de alternatieve trap naar de rotonde.

- Onder *sociaaleconomische ontwikkeling* wordt in deze rapportage gerekend de ontwikkeling die betrekking heeft op algemene welvaart/voortgang. Vooral de grootte en de enorme expansie van het complex (en dus de ANWB) springt in het oog. Dit geeft uiting aan de enorme groei van het ledenaantal en de betekenis van de bond voor de samenleving op het gebied van mobiliteit en toerisme.

In zekere zin kan ook aan de financiering van het gebouw een zekere sociaaleconomische betekenis worden toegekend omdat de bond, die in principe in de tijd zonder winst oogmerk werkte, streefde naar nieuwbouw met een sterke uitstraling (met name naar het publiek toe) zonder dat daarbij het risico zou worden gelopen dat men van geldverkwisting werd beschuldigd.

- Onder *geestelijke ontwikkeling* wordt in deze rapportage verstaan de ontwikkeling van het niet stoffelijke, in dit geval tot uiting gebracht in het materiële; het complex.

Er zijn geen aanwijzingen dat bij de bouw en ontwikkeling van het terrein en de gebouwen plaats is geweest voor een uiting van religieus-geestelijke invloeden.

- De *geografische ontwikkeling* kan worden gedefinieerd als de betekenis die het gebied heeft voor de door de mens gecreëerde leefomgeving; de wijze waarop het natuurlandschap in cultuurlandschap werd getransformeerd en aan ontwikkelingen in gebruik werd aangepast, zowel in materiële als immateriële zin.

Tot de vroegste cultuurhistorische ontwikkeling van het terrein behoort vermoedelijk cultivatie van woeste gronden tot weidegrond. Hieraan herinnert vooral het gebied direct aangrenzend aan het ANWB-complex, een herinnering die vanwege het contrast tussen beide, als krachtig kan worden aangemerkt. De waterlopen die het terrein begrenzen, zijn getuigenissen van vroegere ontwikkelingen en vooral daarom van betekenis.

De herontwikkeling van het terrein tot kantoorlocatie kan niet lichtzinnig als een belangrijke ontwikkeling van het landschap worden geduid. Er ging een interessant traject aan vooraf, omdat de gemeente Den Haag het terrein (als

onderdeel van landgoed Clingendael) in eigendom wilde krijgen met het oog op de recreatiefunctie van het landgoed. Men zou echter ook kunnen stellen dat er geen instelling in het land is geweest die meer heeft gedaan voor recreatie en toerisme dan de ANWB.

- Onder bestuurlijke ontwikkeling wordt verstaan de ontwikkeling van zeggenschap over een maatschappelijk afgebakend gebied.

Het complex is uiteraard een uiting van een ontwikkeling omdat vanuit de locatie sturing werd gegeven aan ANWB-dependances in heel het land, maar ook aan modernisatie van transport, mobiliteit, toerisme en recreatie in binnen- en buitenland. In de architectuur van het hoofdgebouw zijn het vooral de erkervensters die uiting geven aan de bestuurlijke laag van de ANWB (tot op de dag van vandaag).

- Onder (technische en) typologische ontwikkeling op maatschappelijk vlak wordt hier verstaan de ontwikkeling in grondvorm gerelateerd aan de mens/gebruiker (bijvoorbeeld sekse of status) of sociale gebeurtenissen.

Hier kunnen we verwijzen naar de eerdere ronde grondvorm van het publieksgebouw waar het bezoekende ANWB-lid centraal werd gesteld. Oorspronkelijk door de radiale balies meer dan tegenwoordig.

- Onder innovatieve waarde wordt verstaan de ontwikkeling van nieuwe ideeën en opvattingen, hier met betrekking tot maatschappelijk of op de markt gerichte of strategische vernieuwing.

Binnen de kaders van de verkenning is dat hier niet concreet te maken.

10.2.2 Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden

In de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek wordt aangegeven dat voor de bepaling van de ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden inzicht moet worden verkregen in de status van vijf te onderscheiden componenten, waarvan hieronder enkele worden gecombineerd.

- Belang van het complex als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationale betekenis is.

Het complex van de ANWB is gelegen binnen de begrenzingen van het rijksbeschermd dorpsgezicht *Landgoederenzone west* dat in 2007 werd aangewezen en een gebied omvat dat in de gemeenten Wassenaar, Voorschoten-Leidschendam-Voorburg én Voorschoten gelegen is. Ligging binnen de grenzen is verklaard vanuit het gegeven dat het terrein lange tijd (eeuwen) tot het landgoed Clingendael heeft behoord.

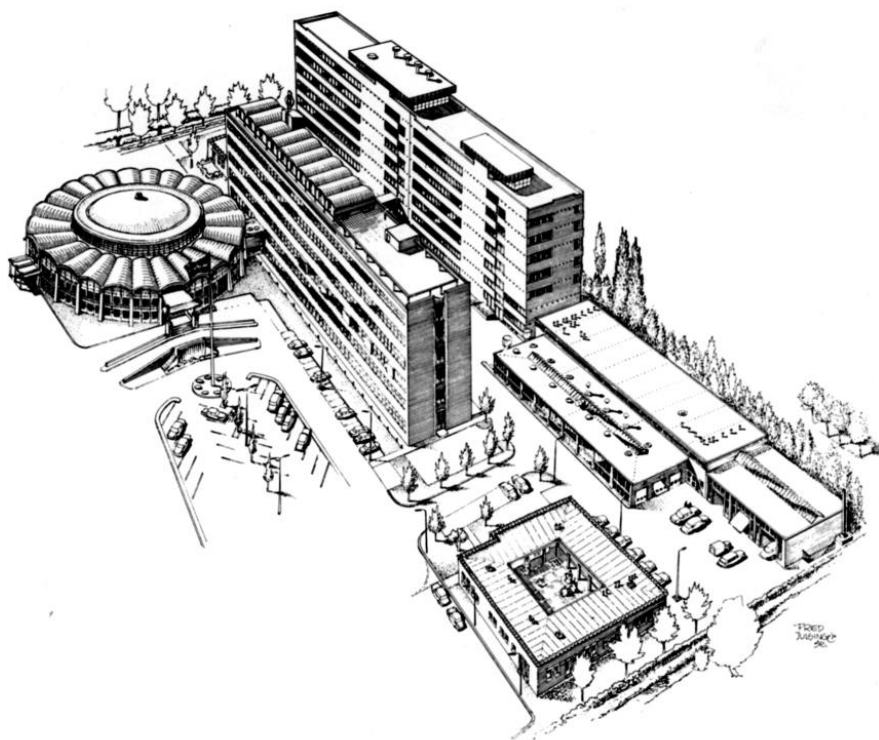
Het terrein grenst aan het Rijksbeschermd stadsgezicht *Benoordenhout*, dat in 1996 werd geregistreerd om waarden van de vooroorlogse woonwijk te beschermen. Met beide heeft het complex qua aard en bouwtijd eigenlijk weinig van doen.

- Belang van het complex wegens de situering, verbondenheid met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad of wijk.

In de fase van planvorming kan worden gesproken van een zware aantasting van de dan bestaande cultuurgronden, met name doordat de overgang van de

stadsrand (woonwijk Benoordenhout) en de stads- en gemeentegrens op het ruimtelijke en groene landgoed dat de gemeente Wassenaar toebehoorde, geweld aan werd gedaan. Door oriëntatie van de kantoorstrijd en de aanplant van bomenrijen langs de terreingrenzen en realisatie van grote gazons, werd geprobeerd die verandering enigszins te beteugelen.

In retrospectief moet echter ook worden opgemerkt dat het complex juist door de locatie sterk met dit deel van Wassenaar (en ook met Den Haag) verbonden is. De eerdere relatie tussen recreatieve mogelijkheden die de landgoederenzone net buiten Den Haag bood, kwam al aan bod, maar ook de bereikbaarheid van de locatie voor medewerkers en leden uit de omgeving/regio kan hier worden genoemd. Het beeld dat men van heinde er ver richting Den Haag toog, is niet juist (in het land waren verschillende dependances waar men terecht kon). Er zullen weinig Hagenaren zijn die geen (jeugd)herinneringen hebben aan een bezoek aan het gebouw.

Tekening van het complex met de eerste uitbreiding van de kantoorruimte.

- Belang van het complex wegens de wijze van verkaveling / inrichting / voorzieningen.

De historische relaties tussen het oorspronkelijke deel van het parkeerterrein, de eerste kantoorstrijd en de rotonde zijn nog steeds aanwezig. In het archief van Berghoef zijn verslagen gemaakt van een werkbezoek van de architect aan de verspreid in de stad gevestigde afdelingen waarin de wensen ten aanzien van de door hem te ontwerpen nieuwbouw zijn genoteerd. In verschillende vergaderverslagen die aan het definitieve ontwerp vooraf gingen, werd steevast het belang van communicatie tussen bepaalde afdelingen onder de aandacht van de architect werden gebracht. Als gevolg van veranderende bedrijfsvoering zijn verschillende delen van de gebouwen van hun oorspronkelijke functie ontdaan.

Expliciet kan worden gewezen op de voormalige kantine op het dak (met dakterrassen), nu niet meer als zodanig in gebruik.

De sloop van gebouwen en bouwdelen heeft uiteraard een aantasting van het inrichtingsplan teweeg gebracht, als ook de gefaseerde uitbreiding van de parkeercapaciteit. De sloop van het wegenwachtgebouw is daarbij misschien wel de grootste aantasting, omdat de relatie tussen dit gebouw en de parkeerlus aan de zijde van de Clingendaelweide daarmee volledig teniet is gedaan. De opzet van een deel van het parkeerterrein is door de sloop van het gebouw niet meer aanwijsbaar.

Een tweede aantasting is de toename van 'groen' op een parkeerterrein dat bij het oorspronkelijke ontwerp bewust spaarzame aanplant kende. Het huidige groen maakt dat de relatie tussen terrein en gebouwde coulissen is aangetast. Dit wordt nog eens versterkt door het toevoegen van moderniteit (vooral de laadpalen) en het vervangen van oorspronkelijke elementen (lantaarnpalen) door lichtmasten.

- Belang van het complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk. Dat belang is vrij groot, met name door de interessante situering, op een voorname straathoek, aan een rondweg (van waar met name het ANWB-logo al van verre is te zien), zo'n beetje aan het grensvlak van twee rijksbeschermdes gezichten én op de overgang van stedelijke structuur naar een landgoedstructuur. Met name aan de zijde van de Van Alkemadeaan is de beleving van de wederopbouwarchitectuur sterk aangetast door latere uitbreidingen van zowel het kantoorgebouw als de rotonde (met alarmcentrale). Het aanzien is het sterkst vanaf de entree over de brug, een effect dat van meet af aan ook beoogd is. Dit komt ook terug in de oriëntatie van de hoofdentree op het parkeerterrein (richting Wassenaar) en niet op de Van Alkemadeaan of de Wassenaarseweg.

- Het belang van het complex wegens de hoge kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen.

Dit is een lastig punt. Vrijwel niets (mogelijk in het geheel niets) van het groen dat direct na de voltooiing van het oorspronkelijke gebouwencomplex werd aangelegd, is thans nog aanwezig. Men zou dus kunnen stellen dat het huidige groen in dat opzicht van geen enkele betekenis is voor de bebouwing heeft omdat van een oorspronkelijke historisch-ruimtelijke relatie geen sprake is. Dat blijkt echter niet geheel zo te zijn. Bij de eerste aanpassing van de tuin, in het kader van de vergroting van de parkeercapaciteit, werd namelijk een alternatief ontwerpplan van Wim Boer uit de kast gehaald. Dit plan dateert in opzet dus uit de tijd waarin het ontwerp voor de gebouwen tot stand kwam. Andere kant van de medaille is dat dit plan door architect en opdrachtgever werd afgewezen omdat het in mindere mate passend werd geacht voor de architectuur van de gebouwen.

10.2.3 Architectonische waarden

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de architectonische waarden inzicht moet worden verkregen in de status van vijf te onderscheiden componenten, waarvan hieronder enkele worden gecombineerd.

- Belang van het complex voor de geschiedenis van de architectuur en het oeuvre van de architect(en).

Het plaatsen van een werk in het oeuvre van een architect is doorgaans een lastige opgave, zelfs wanneer er complete oeuvreoverzichten van de betrokken architect bestaan. In het geval van het kantoor van de ANWB beschikken we over een bron uit de bouwtijd waarin expliciet is gemeld dat het project een hoogtepunt in het oeuvre van de architect moet zijn. De ANWB kreeg in de fase van planvorming van de gemeente Den Haag de eis dat het ontwerp gemaakt moest worden door een architect van naam. Uit de genoemde bron kan worden opgemaakt dat de ANWB in tweede instantie (de eerste keus viel af in verband met overlijden) op zoek ging naar een architect voor wie de opdracht niet één van vele zou zijn, maar een opdracht waarmee hij zichzelf kon onderscheiden. Uit de verkenning is niet gebleken dat de architect veel off spin met zijn werk genereerde. Wel is bekend dat de opdracht voor de eerste uitbreiding ook naar Berghoef en consorten ging, maar dat Berghoef nu niet als hoofdarchitect aantrad. Meest interessant misschien nog wel, is het toch grote stijlcontrast tussen het ontwerp dat eind jaren zestig werd gemaakt en het eigenlijk pas enkele jaren daarvoor opgeleverde kantoor- en rotondecomplex. De nieuwbouw is in een stijl die we tegenwoordig wel eens aanduiden met 'bunkerbouw' en waarvan waardering op dit moment langzaam toeneemt.

- Belang vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteit van het ontwerp en de ornamentiek.

Het belang van de esthetische kwaliteit, waarbij we dat voor het gemak hier gelijkstellen aan oog voor detail en ornament (uiteraard subjectief), is groot. Het tekeningenarchief van Berghoef geeft, nog meer dan de gebouwen zelf, expressie aan het detailniveau waarop de architect werkte, soms tot aan de richting van in te hameren spijkers aan toe (luifel). Detailleringkunst is Berghoef ook niet te ontszeggen wanneer we de vernuftige wijze waarop hij de wens om traditionele uitstraling te combineren met een hoog niveau van prefabricage bestuderen. Die details zijn in het gebouw nog aanwezig, maar niet zichtbaar (van esthetische kwaliteit is dus in dat opzicht geen sprake). De ornamentkracht van het metselwerk is groot, sommige details werden door de architect 1:1 uitgewerkt op papier! De esthetische kwaliteit daarvan wordt versterkt door toepassing van metselmozaïeken van een gerenommeerd kunstenaar in maar liefst alle vier de gevels (wat vrij uitzonderlijk is). Dat de rotonde sterke esthetische kwaliteit kan worden toegedicht is misschien wel het beste duidelijk te maken door er op te wijzen dat het ontwerp van het exterieur bij eerste beschouwing niet extreem veel aan zeggingskracht heeft ingeboet met het vernieuwen van puien (ook in de lichtstraat). Het is pas na kennisneming van de veel fijnmazigere vormgeving van de verdwenen puien dat men gevoelig wordt voor de dan toch wel forse aantasting van het oorspronkelijke karakter van het exterieur van het gebouw.

De esthetische kwaliteit van het parkeerterrein heeft sterk ingeboet, hoofdzakelijk omdat het oorspronkelijke 'kale' karakter door toevoeging van allerlei zaken (bebording, groen, belijning en bijvoorbeeld laadpalen) sterk is aangetast. Die aantasting is echter als reversibel aan te merken. Reversibiliteit is sowieso groot, omdat van vrijwel ieder detail één of meerdere bouwtekeningen in het architectenarchief bewaard zijn gebleven.

- Belang vanwege de interieurafwerking (in samenhang met het exterieur). Dit belang is sterk gereduceerd door verschillende fasen van aanpassing en modernisatie. Er zijn maar enkele plekken aan te wijzen waar interieurelementen en -afwerkingen uit de bouwtijd behouden zijn gebleven. In het kantoorgebouw gaat het daarbij om de trappenhuisen, in de rotonde om de vloerafwerking in de centrale ruimte. Hier is het belang ook meteen zeer hoog, vanwege het hoge uniciteitsgehalte (tevens zeldzaamheid) en de in geval van de vloer de directe verwijzing naar het toerisme, een sector waarin de ANWB diensten verleent.

10.2.4 Bouwhistorische waarden

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de bouwhistorische waarden van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is, waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

Links kantoorgebouw in Arnhem naar ontwerp van Berghoef. Rechts constructeur A.M. Haas op latere leeftijd.

- Het belang van het object voor de geschiedenis van de bouwtechniek. Dat belang is zeer groot. In principe alleen al omdat de bouwtechniek waarin prefabricage een belangrijk uitgangspunt is, exemplarisch is voor de bouwtijd (met schaarste aan bouwvakkers), maar in het bijzonder omdat prefabricage op inventieve manier is gecombineerd met traditionalistische vormtaal én een in de tijd unieke koepelconstructie. Verschillende publicaties (artikelen) maar ook excursies van betoningenieurs ten tijde van de bouw, vormen hiervoor het bewijs. De toepassing van betonschalen was op zich niet nieuw, prefabricage ervan in voorgespannen beton was dat wel. Berghoef hint er in stukken in zijn archief zelfs op dat de kantine zo'n dakvorm kreeg bij wijze van proeve van de

bouvvakkers met het oog op de constructief complexere rotonde. Het is goed om hier te vermelden dat Arend Maarten Haas (*1899) een expert was op berekening van aanvankelijk paddestoelvloeren en in de loop van de jaren vijftig (nadat hij hoogleraar was geworden in Delft) op schaalconstructies. Voorgespannen beton werd in Nederland voor het eerst toegepast rond het midden van de jaren vijftig, de tijd waarop de eerste ontwerpen voor het ANWB-complex werden gemaakt. Haas berekende in 1955 de voorgespannen schaaldaken voor de Jaminfabriek in Oosterhout.

Bij de brug is geen sprake van een bijzondere uiting van bouwtechniek.

- Het belang van het object vanwege de historische gelaagdheid.

Hiervan is wat ons betreft geen sprake. De veranderingen die zijn doorgevoerd hebben negatieve gevolgen gehad voor de uitstraling van de rotonde (vervangen pui en vensters door afwijkende exemplaren én de aanbouwen aan de zijde van de Van Alkemadelaan) en nergens geleid tot een extra betekenislaag. Op grond van dat laatste worden aan toevoegingen die op zichzelf wel van een zekere kwaliteit getuigen (trap en lift in de rotonde bijvoorbeeld) vooralsnog geen monumentaal belang toegekend.

10.2.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie

In de *richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* wordt aangegeven dat voor de bepaling van de waarden vanuit de gebruikshistorie van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is, waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

Prins Bernhard met links van hem vermoedelijk architect Berghoef ten tijde van de officiële opening van de rotonde.

- Het belang vanwege de ordening, samenhang of inrichting van gebouwen of ruimten, passend bij een historische functie, gebruik of productie in het object/complex.

Aan de brug, de routing van het oudste deel van het parkeerterrein, de rotonde en de kantoorstijf, ligt duidelijk één, concept ten grondslag, gericht op waardige ontvangst van leden. Dat concept is nu nog goed herleidbaar, ondanks dat de herkenbaarheid (vooral door aanpassing van het parkeerterrein en de beplanting die daar is toegevoegd) is aangetast. De weg die bezoekers afleggen, is sinds de realisatie begin jaren zestig weinig veranderd. Men rijdt over de brug het terrein op, parkeert de auto en bestijgt de trap naar de rotonde die nu nog evengoed indruk maakt als vroeger, met als grootste wijziging dat de drukte in de rotonde (het moet op momenten een soort bijenkorf geweest zijn) sterk is gereduceerd door het verwijderen van baliemedewerkers en kantoorpersoneel in de buitenring. Nu zijn het de koffiehoeke, de winkel en de tentoonstelling die nog voor enige levendigheid zorgen in de van oudsher prominente laag van de rotonde.

In en om de gebouwen spelen ook de verschillende kunstwerken een belangrijke rol voor wat betreft de functie van het gebouw. Vrijwel alle werken geven uiting aan reizen en het plezier en de verwondering die het reizen met zich meebrengt.

Personeel aan het werk in de rotonde in een soort werktuin.

- Het belang vanwege een (historische) functie, gebruik of productie in het object/complex.

Het gebouw heeft als hoofdkantoor van een (inter)nationaal opererende organisatie uiteraard een hoog uniciteitsgehalte. Opgemerkt zij dat een groot deel van de gebouwen waarin de ANWB daarvoor gevestigd was, nu nog bestaat. Het zijn echter gebouwen die niet als zodanig ontworpen zijn en waarvan de herinnering aan de instelling (in ieder geval in het exterieur) vrijwel geheel zijn verdwenen.

Het is verleidelijk om aan de oorspronkelijke gedeeltelijke vrije indeelbaarheid van het kantoorgebouw hoge betekenis toe te kennen. Het fenomeen van verschuifbare wanden was nog nauwelijks ontwikkeld waardoor Berghoef door zijn opdrachtgever min of meer gedwongen werd om zelf een systeem te

ontwerpen. Berghoef was duidelijk geen voorstander van de schuifwanden. Na realisatie van het werk bleek aan de flexibele indeling één monstergroot nadeel te kleven: namelijk dat van geluidsisolatie (of beter het ontbreken daarvan).

- Het belang van het object/complex als herinnering aan een historische gebeurtenis of prominente bewoner/gebruiker/opdrachtgever.
Het hoeft geen uitleg meer dat de ANWB voor de ontwikkeling van vervoer en toerisme van bijzonder groot belang is geweest voor Nederland en dat dit belang ten uiting komt in de (in de bouwtijd) omvang van het complex.

10.3 Waardenstellingen

Door de omvang van het complex is een groot aantal stellingen ten aanzien van de monumentale waarde van onderdelen en aspecten onontkoombaar. Er is voor een onderverdeling gekozen met het oog op de toepasbaarheid van de gegevens in deze rapportage. In verschillende paragrafen komen achtereenvolgens het kantoorgebouw (stellingen 1xx), de rotonde (stellingen 2xx), het parkeerterrein (stellingen 3xx), tuinaanleg (4xx), de brug (5xx) en overige elementen (6xx) aan de orde. De stellingen zijn oplopend genummerd.

10.3.1 Waardenstellingen met betrekking tot het kantoorgebouw

Hoge monumentale waarde

101. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de draagconstructie van de voormalige kantine vanwege de hoge mate van authenticiteit in combinatie met een hoge mate van zeldzaamheid. Die zeldzaamheid is vooral gekoppeld aan de bouwtijd. Met name de daken, met schalen van geprefabriceerd voorgespannen beton zijn in de bouwtijd een noviteit. De waarde van de constructie(vorm) is daarnaast van betekenis vanwege de samenhang tussen deze elementen en de elementen (vorm) die bij de buitenring van de rotonde zijn toegepast.

102. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de geprefabriceerde betonelementen (gevelementen) die met baksteen zijn bekleed, omwille van de hoge mate van authenticiteit en de hoge mate van zeldzaamheid.¹⁵ Ook hier is sprake van een constructie die in de bouwtijd als bijzonder kan worden aangemerkt, met als absolute verbijzondering dat uiting wordt gegeven aan zowel een moderne manier van bouwen als aan traditionele vormgeving. Verbijzondering bestaat uit betrokkenheid van kunstenaar Goeting en de verwijzing van zijn metselmozaïeken naar de toeristische sector. De waarde geldt overigens ook de elementen die mozaïeken ontberen.

103. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de geprefabriceerde kolom- en vloerelementen die zijn toegepast, vanwege de hoge mate van authenticiteit. De zeldzaamheidswaarde is geringer, maar dat wordt gecompenseerd door het gegeven dat deze manier van werken exemplarisch is voor de bouwtijd (en van hogerhand werd opgelegd) als gevolg van een tekort aan bouwvakkers en reducering van de bouwkosten. Het reduceren van de woningnood was voor het rijk prioriteit).

¹⁵ Naar verluidt bestaat de kans dat bij de bouw asbesthoudende kit is gebruikt.

104. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de traditionele metselwerk in de gevels (zijgevels en muurdammen in de lange gevels) omwille van de hoge mate van authenticiteit¹⁶, de kunstwerken in de zijgevels én omdat het werk uiting geeft van de wens om een gebouw met een 'Hollands' karakter te realiseren.

105. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de in beton uitgevoerde pergola om het dakterras omwille van de hoge mate van authenticiteit in combinatie met een behoorlijke mate van zeldzaamheid, maar vooral omdat de pergola een herinnering vormt aan de tijd dat de kantine op het dak nog als zodanig functioneerde en medewerkers hun pauze op het dakterras konden genieten.

106. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de trappenhuizen in het gebouw omwille van de hoge mate van authenticiteit en zeldzaamheid, in het bijzonder ten aanzien van de ingrepen die zijn gedaan om akoestische oplossingen te vinden in deze schachten, die overigens onlosmakelijk met de constructie van het gebouw verbonden zijn.

107. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan het ANWB-embleem van kunstenaar Etienne, dat van oudsher het gebouw bekroont en een markering vormt in het stedelijke landschap.

Interieuropname uit de jaren zestig waarin de soberheid (men zou ook van saaiheid kunnen spreken) van het oorspronkelijke interieur tot uiting komt.

108. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de gevelindeling van het gebouw omwille van de hoge mate van authenticiteit. De mate van zeldzaamheid is beperkt. De waarde is desondanks hoog vanwege de sterke samenhang tussen indeling en detaillering van met name de hoog gewaardeerde sier/gevelelementen.

¹⁶ Naar verluidt zijn op verschillende plekken herstellingen en vernieuwingen verricht aan de voegen.

109. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan Wengékozijnen in de gevels, met name vanwege de hoge mate van zeldzaamheid en authenticiteit. Wij zijn er ons van bewust dat dit vragen kan oproepen omdat kozijnen doorgaans gewaardeerd worden in combinatie met de ramen die erin gevat zijn, en dat dat in dit geval vernieuwde ramen zijn. De mate van zeldzaamheid van het hout is echter dermate groot dat wij toch van mening zijn dat hier hoge monumentale waarde te rechtvaardigen is.

110. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de erkervensters omwille van de hoge mate van zeldzaamheid, de behoorlijke mate van authenticiteit, maar vooral omdat deze vensters van oudsher duiding geven aan de bouwlaag waar directievoering plaatsvindt. Het hoge detailleringsniveau draagt ook bij aan de hoge waardering.

111. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de muurkunstwerken in de voormalige vergaderzaal (nu directiekamers) van de hand van Han Radecker (1921-1976) omwille van de hoge mate van authenticiteit, de zeldzaamheid maar vooral ook omwille van de thematiek (en de wijze van door de toenmalige directie wenselijke abstracte verbeelding, waarover in het archief van Berghoef interessante correspondentie bewaard is gebleven).

Positieve monumentale waarde

112. De vensters die in de kozijnen geplaatst zijn, zijn niet oorspronkelijk. Men zou kunnen stellen dat de vensters op die grond geen monumentale waarde vertegenwoordigen, en de substantie aangaande, is dat ook het geval. Materie is niet oorspronkelijk én niet zeldzaam. Ook de venstertypologie is niet conform de bouwtijd. We kunnen echter hier niet voorbij gaan aan het gegeven dat de indeling van de vensters wél oorspronkelijk is én dat die indeling van grote betekenis is voor de architectuur van het pand. Hoge monumentale waarde kan op louter die grond overwogen worden. Middeling van verschillende relevante aspecten resulteert in de toekenning van positieve monumentale waarde aan het kozijnhout.

113. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt positieve monumentale waarde toegekend aan de in het werk gestorte delen van de draagconstructies. De mate van authenticiteit mag dan wel hoog zijn, van een zeldzame constructiemethode is geen sprake. Men zou wel zeldzaamheid kunnen toekennen aan de combinatie van traditionele betonconstructies en moderner prefab werk. Dat is een keuze die wij hier niet maken, maar die wel verdedigbaar is.

114. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt positieve monumentale waarde toegekend aan de trap (en het trappenhuis) waarmee het dakterras bereikbaar is op grond van de hoge mate van authenticiteit tot op afwerkingsniveau. De zeldzaamheid is beperkt.

Indifferente monumentale waarde

115. Op basis van de bevindingen in deze rapportage zijn er geen elementen in of aan het gebouw aan te wijzen die indifferente monumentale waarde vertegenwoordigen.

Geen monumentale waarde

116. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan alle zaken die niet uit de bouwtijd dateren, maar later zijn toegevoegd zonder daarbij terug te grijpen op de oorspronkelijke toestand. Het gaat daarbij om scheidingswanden, vloerafwerkingen, wandafwerkingen, binnendeuren, de entreesluis, systeemplafonds, technische installaties, vensterbanken en al wat meer.

117. Geen monumentale waarden wordt toegekend aan de ingrepen die gedaan zijn in de tijd dat het kantoorgebouw in verbinding werd gebracht met het nieuwe kantoorgebouw dat hier parallel aan gebouwd werd. Het gaat onder andere om toevoeging van een betonnen portaalspant in de achtergevel. Van een authentieke en zeldzame situatie is geen sprake. De ingreep is niet geheel zonder betekenis omdat deze inzicht geeft in de grote groei die de ANWB in de jaren zestig en zeventig doormaakte, maar voegt geen kwaliteit toe.

10.3.2 Waardestellingen met betrekking tot de rotonde

Hoge monumentale waarde

201. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de gehele draagconstructie van het gebouw, bestaande uit kolommen, balken en de voorgespannen schaalementen die zijn toegepast. De constructie verkeert in hoge mate van authenticiteit, is zeldzaam en in de bouwtijd innovatief te noemen op constructieve gronden maar ook vanwege de wijze waarop in de bouwtijd voorschriften (zoveel mogelijk prefabriceren) resulteerden in innovaties.

202. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de entreepartij met stenen trappen, natuurstenen trapafwerking, balustrades, handlijsten en uiteraard de in hoge mate beeldbepalende luifel die alle authentiek zijn. Met name aan de luifel kan ook op grond van de hoge mate van zeldzaamheid (vormgeving én materialisering) hoge monumentale waarde worden toegekend.

203. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de luifel bij de personeelsingang op grond van de hoge mate van authenticiteit en zeldzaamheid. Uiteraard is ook de duidelijke architectonische relatie met de luifel boven de ledeningang van betekenis.

204. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de natuurstenen vloer in de centrale hal omwille van de hoge mate van authenticiteit en zeldzaamheid, waarbij dat laatste vooral betrekking heeft op de voorstelling en de relatie van die voorstelling met de functie van het gebouw.

205. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de 'vijver' in het midden van de hal op grond van de hoge mate van authenticiteit en zeldzaamheid, waarbij uiteraard ook van betekenis is dat het opschrift op het bekken én het vrouwenbeeld refereren aan het gebruik van het gebouw. Gedicht en sculptuur zijn van de hand van gerenommeerde kunstenaars.

206. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de portretbustes van koningin Juliana en prins Bernhard omwille van de hoge mate van authenticiteit. Het zijn werken van één van de bekendste beeldhouwers van de twintigste eeuw, Charlotte van Pallandt en specifiek voor dit gebouw vervaardigd.

207. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de natuurstenen spuwers van de buitenring (exterieur) op grond van de hoge mate van authenticiteit en zeldzaamheid.

Positieve monumentale waarde

208. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt positieve monumentale waarde toegekend aan de sculptuur op de balustrade vóór de entree, welke herinnert aan het 25-jarige jubileum van de wegenwacht. Het werk, dat vermoedelijk helpende handen verbeeldt, is hier jaren na ingebruikname van het gebouw geplaatst en is, in tegenstelling tot de kunstwerken in het gebouw, als niet oorspronkelijk te duiden.

Indifferente monumentale waarde

209. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt indifferente monumentale waarde toegekend aan de puien die in de plaats zijn gekomen van de oorspronkelijke exemplaren op grond van met name de hoofdvorm en de posities van de vensters, welke overeenkomstig is met de oorspronkelijke exemplaren. In andere stukken is geschreven dat het plaatsen van de huidige puien de architectuur van het gebouw (of complex) niet buitensporig heeft geschaad. Wij zijn een andere mening toegedaan en menen dat er wel degelijk sprake is van een grote aantasting van de monumentale waarde die de oorspronkelijke puien zouden hebben vertegenwoordigd. Dat de vernieuwing nog enigszins geënt is op de oorspronkelijke architectuur, stemt misschien mild vanuit de gedachte dat compleet afwijkende puien meer schade hadden aangericht. Dat zouden, aan de andere kant, misschien puien zijn geweest van een (esthetische) kwaliteit die de huidige puien bijna ontegenzeggelijk ontberen. Omdat de puien in hoofdopzet (raster en posities ramen) nog enigszins refereert aan de oorspronkelijke exemplaren, zijn de huidige puien niet geheel zonder betekenis. Het is daarom dat indifferente monumentale waarde wordt toegekend, als zou het toekennen van geen monumentale waarde ook verdedigbaar zijn.

210. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt indifferente monumentale waarde toegekend aan de nieuwe trap- en liftpartijen die duidelijk niet oorspronkelijk zijn, maar van zichzelf wel over een mate van kwaliteit beschikken dat ze in de toekomst van betekenis kunnen worden. Met name de trappen zijn eigentijds zonder te conflicteren met de oorspronkelijke vormgeving van het gebouw.

Geen monumentale waarde

211. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan invullingen van recente(re) datum, waaronder de huidige balie, de koffiehoeck, de winkel, toiletgroepen en de tentoonstellingsruimte. Louter de functie van winkel en receptie heeft enige betekenis in zich omdat deze functies van oudsher in de rotonde hun plaats hebben. Afwerkingen van het interieur zijn van geen betekenis.

212. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan de aanbouwen / uitbreidingen van de rotonde, welke in op geen enkele manier als zeldzaam kunnen worden aangemerkt en louter een verstorend effect hebben op de rotonde (bouwmassa, exterieur, grondvorm).

Volgens architecten van MLA+ gaat het hier om Asona dat niet uit de bouwtijd kan dateren.¹⁷

Nader te bepalen

212. Op basis van deze verkenning is niet duidelijk geworden of de akoestische pleister waarmee koepel en schaaldaken zijn afgewerkt, uit de bouwtijd (of direct daarna) dateert. Mocht dat zo blijken te zijn, dan dient aan deze afwerking hoge monumentale waarde te worden toegekend op grond van de hoge mate van authenticiteit en zeldzaamheid.

213. Op basis van deze verkenning is niet duidelijk geworden of de kleurstelling van met name de kolommen uit de bouwtijd stamt. Hiervoor zou een kleurhistorische verkenning uitkomst kunnen bieden (of het raadplegen van kleurenfoto's uit de bouwtijd, indien beschikbaar).¹⁸

10.3.3 Waardestellingen parkeerterrein

Hoge monumentale waarde

301. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan die delen van het oorspronkelijke parkeerterrein die nu nog ruimtelijke relatie hebben met de brug, de rotonde en het kantoorgebouw omwille van de hoge mate van authenticiteit van de routing en de parkeervakken, waarbij opgemerkt dat aan de buitenlus de nodige veranderingen zijn doorgevoerd (met een verstorend effect). Toetsing op basis van de mate van zeldzaamheid van de parkeerplaats is lastig, informatie over hoeveel parkeerterreinen er nog uit deze tijd van de geschiedenis bewaard zijn, is niet voorhanden.

Let op! Deze hoge waardering geldt niet voor het parkeerlusje aan de zijde van de Clingendaelweide, ondanks dat het hier gaat om een oorspronkelijke structuur (exclusief parkeervakken). Reden is dat de lus een groot deel van de betekenis heeft verloren op het moment dat het wegenwachtgebouw, waartoe de parkeervakken hoorden, werd gesloopt.

302. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan oorspronkelijke bestrating van het oudste deel van het parkeerterrein omwille van de mate van authenticiteit. Ook hier is de mate van zeldzaamheid een lastig toe te passen toetsingscriterium. Tot de bestrating worden hier gerekend de klinkers, stoepbanden, de koperslakkeien maar ook de riooldeksels en rioolputten waarvan de mate van authenticiteit in de rapportage aannemelijk is gemaakt.

303. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de driehoekige vlaggenmast, inclusief de ronde waarin deze staat (exclusief de oplichtering van die ronde), omwille van de hoge mate van authenticiteit en de redelijke mate van zeldzaamheid. Hoge monumentale waarde is te rechtvaardigen omdat de mast van oudsher het belangrijkste markeringspunt op de parkeerplaats is.

Positieve monumentale waarde

304. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt ten hoogste positieve monumentale waarde toegekend aan de parkeerlus (structuur en bestrating van

¹⁷ Mededeling J. Kolthof. Volgens W. Putter is de ruwe pleister Pyroc uit de bouwtijd.

¹⁸ In het bedrijfsarchief van de ANWB is mogelijk informatie te vinden.

de weg, niet de vakken) aan de zijde van de Clingendaelweide. Ondanks dat hier sprake is van een oorspronkelijke route, is de waarde niet hoog omdat de functie ervan met de sloop van het wegenwachtgebouw teloor is gegaan. Verder zijn het verwijderen van gazon en oorspronkelijke parkeervakken met schuine insteek een zware aantasting. Men kan zelfs beargumenteren dat de veranderingen zo ingrijpend zijn, dat indifferente monumentale waarde kan worden overwogen.

Een lastig aspect van de waardering van het parkeerterrein is dat het oorspronkelijke plan al vrijwel meteen na oplevering werd aangepast en een grote wijziging begin jaren zeventig werd doorgevoerd. Het zijn veranderingen die vooral ten koste zijn gegaan van de tuin (gazons) die aanvankelijk een brede omkadering van het parkeerterrein vormden. Ergens wringt het dat een parkeerterrein dat rond 1962 werd aangelegd hoog wordt gewaardeerd, maar dat aanpassingen slechts enkele jaren later, die waarde niet krijgen toebedeeld, terwijl natuurlijk ook die aanpassingen een betekenis hebben. Ze geven inzicht in de groei van de organisatie (ANWB) en van de toename van het autobezit. Daarbij kan nog een stapje verder worden gegaan door te stellen dat de uitbreiding aan de zijde van de Wassenaarseweg relatie heeft met de thans nog aanwezige tuinaanleg langs de vijver. Wij waarderen de uitbreiding van de parkeerplaats in deze rapportage aanmerkelijk lager, en dat is vooral op grond van het gegeven dat het gebouwencomplex is aangewezen als rijksmonument uit de periode 1959-1965 en dat de uitbreidingen goeddeels buiten dat tijdvak vallen én/of het in de genoemde periode gecreëerde beeld verstoren.

Indifferente monumentale waarde

305. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt indifferente monumentale waarde toegekend aan de eerste uitbreiding en wijziging van de parkeervakken aan de zijde van de Clingendaelweide. De mate van authenticiteit (niet van de aanleg zelf, maar binnen het oorspronkelijk gebouwde ensemble, is beperkt) en de oriëntatie van de vakken conflicteert met de oorspronkelijke opzet (al zou men hier op grond van historische gelaagdheid, uiting van een wijziging) enige betekenis aan toe kunnen kennen omdat aanpassingen zijn gedaan met één doel: optimaliseren van de parkeercapaciteit binnen de beschikbare ruimte.

306. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt indifferente monumentale waarde toegekend aan het groen dat in de loop der tijd is aangeplant op het oorspronkelijke deel van de parkeerplaats en de eerste uitbreiding aan de Clingendaelzijde. Het groen dateert niet uit de bouwtijd en is in de plaats gekomen van oorspronkelijke bestrating, waardoor het beoogde effect van het parkeerterrein en de samenhang met de gebouwen danig is vertroebeld. Het groen is niet zonder waarde. Het getuigt van de (net na de oplevering al ontstane) wens om het parkeerterrein en de tuin minder 'kaal' te maken.

307. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt indifferente monumentale waarde toegekend aan de uitbreiding van het parkeerterrein aan de zijde van de Wassenaarseweg. Al zijn ook hier verschillende visies op de betekenis van dit deel van het parkeerterrein los te laten. Beschouwd vanuit het oorspronkelijke concept waarin het parkeerterrein sterk werd ingekaderd door gebouwen en gazons, kan er eigenlijk niet anders dan indifferente monumentale

waarde aan worden toegekend, waarbij de waarde vooral ligt in een uiting van groei van de ANWB-organisatie én het autobezit. Voornaamste kanttekening is echter dat dit deel van het parkeerterrein niet los kan worden gezien van de tuinaanleg langs de vijver, een aanleg waarvan, zoals nog zal blijken, objectivering van de waardering al helemaal een lastige kwestie is.

Interessant ontwerp waarbij verschillende verkeersstromen langs de rotonde leiden.

Geen monumentale waarde

308. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan de meest recent aangelegde parkeergelegenheid aan de zijde van de Van Alkemadelaan. Van een authentieke of zeldzame toestand is in het geheel geen sprake.

309. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan de toegevoegde parkeerplaatsen nabij de brug, aan de zijde van de Clingendaelweide. Van een authentieke of zeldzame toestand is in het geheel geen sprake.

310. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan de vernieuwde en verhoogde bestrating (met zebra) in het oorspronkelijke gedeelte van het parkeerterrein, omwille van de aantasting van het oorspronkelijke karakter.

311. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan secundair geplaatste verkeersborden, bewegwijzeringen en overige opluistering.

10.3.4 Waardestellingen tuinaanleg

Hoge monumentale waarde

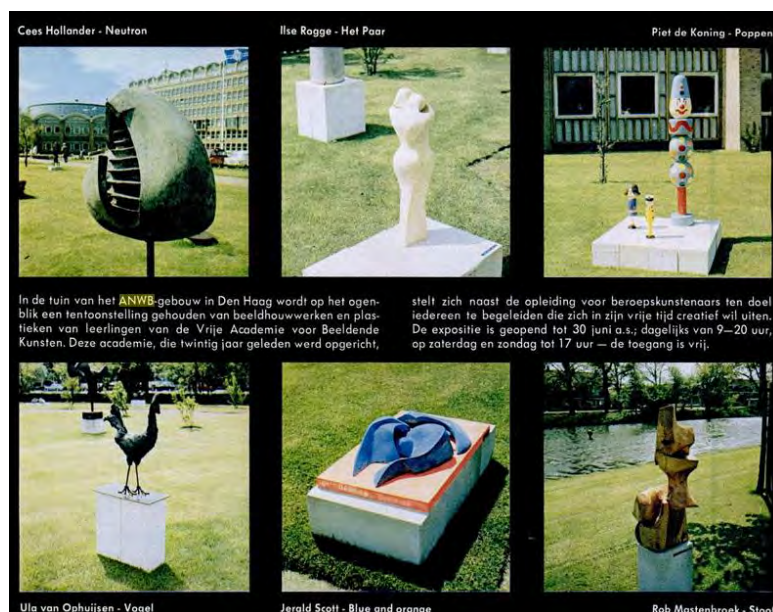
401. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de tuinaanleg aan de zijde van de vijver. Dat is misschien raar omdat deze tuin niet in de bouwtijd (en dus ook niet uit de wederopbouwperiode) tot stand is gekomen en relatie met het oorspronkelijke parkeerterrein (en de gebouwen) in die strikte zin niet bestaat. Uit het archiefonderzoek is echter gebleken dat de aanleg rond 1972 is uitgevoerd naar een plan dat vermoedelijk rond 1960 al door Wim Boer gemaakt is (het is een alternatief plan waarvan we aannemen dat het niet de voorkeur van bestuur en

architect genoot).¹⁹ Op die grond kan worden gesteld dat het hier hoogst waarschijnlijk gaat om een wederopbouwontwerp dat niet los gezien kan worden van het oorspronkelijke gebouwencomplex en is toekenning van hoge monumentale waarde te verdedigen. Uiteraard is ook hier een tegengeluid te geven. De aanleg heeft een wezenlijk ander effect dan het oorspronkelijk uitgevoerde plan. Nu is de tuin heel sterk georiënteerd op de vijver, terwijl in de oorspronkelijke uitvoering terrassen tussen vijver en parkeerplaatsen werden gemaakt, wat een veel opener effect had.²⁰

402. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan waterpartijen langs de randen van het terrein omwille van de hoge mate van authenticiteit, de relatie met het landgoed Clingendael en de kaders die de structuren van oudsher vormen voor het grondgebruik.

403. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de sculptuur in 1962 aangeboden door aannemer Dura, ondanks dat dit beeld nu niet meer op de oorspronkelijke plek is opgesteld (het moest verplaatst worden ten behoeve van de uitbreiding van het parkeerterrein). Het beeld is oorspronkelijk en onlosmakelijk verbonden met de bouw van het complex omstreeks 1960.

404. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan het pad met de betonpaaltjes direct grenzend aan de voorgevel van het kantoorstijf (gemakshalve hier onder de tuin gerekend) omwille van de hoge mate van authenticiteit en verondersteld redelijke mate van zeldzaamheid. Betekenis is aangetast doordat de strook door secundaire haagjes aan het zicht wordt onttrokken en dus in veel mindere mate de verbinding vormt tussen tuin (eerst gazon) en gebouw.

De gazons boden in 1968 mogelijkheid om beelden van leerlingen van de Vrije Academie voor Beeldende Kunsten tentoon te stellen (en foto's daarvan te plaatsen in De Kampioen).

¹⁹ Dat de architect twee plannen maakte, waarvan er één de voorkeur genoot, kan uit geschreven bronnen worden opgemaakt. Het is aannemelijk (maar niet zeker) dat dit het enige alternatieve ontwerp is dat in de archieven van Boer en Berghoef werden aangetroffen.

²⁰ Tuinontwerpen zijn doorgaans na realisatie aan verandering onderhevig. In 1982 al werd door de architect bij proefneming in het kader van een documentatie van zijn beroepspraktijk geen van de door hem gemaakte ontwerpen (het gaat om een selectie van projecten) nog intact was. Zie: Louwerse 1982).

405. De monumentale wegwijzers die aan de 'promenade' zijn opgesteld, vertegenwoordigen op zichzelf hoge monumentale waarde als herinnering aan wegbewijzing in het verleden. Hier zijn ze van betekenis omwille van de rol die bewegwijzing heeft gespeeld in het bestaan van de ANWB en omdat uit prominente plaatsing van de wijzers trots blijkt op dat deel van de historie van de ANWB (die lange tijd het alleenrecht heeft gehad op bewegwijzing). Of de wegwijzers de tuin ten goede komen, is een vraag waarop alleen subjectieve antwoorden te geven zijn.

406. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de zonnewijzer in de tuin, ondanks dat het object dateert van ruim vóórdat het kantoorcomplex werd gerealiseerd én ondanks dat het object is geplaatst in een daartoe aan te passen tuinontwerp. De waarde zit 'm met name in de herinneringswaarde (het vijftigjarig jubileum) én omdat het hier gaat om een element dat is opgenomen in een invloedrijke planwijziging die begin jaren zeventig plaatsvond. De waarde van het monument is aangetast doordat de oorspronkelijke grondplaat niet vanuit Amsterdam is meegekomen. Dat hier sprake is van 'een half monument' zou voor deze en gene aanleiding kunnen zijn om te beargumenteren dat positieve monumentale waarde meer op de plaats is (wij doen dat hier niet).

Eén van de eerste vragen aan Wim Boer na voltooiing van zijn werk begin jaren zestig, was de vraag of er voor eenden voerende buurbewoners een pad langs de vijver kon komen. Een afgewezen plan dat voorzag in terrassen aan de waterzijde, werd omstreeks 1972 tot stand gebracht.

Positieve monumentale waarde

407. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt positieve monumentale waarde toegekend aan het gazon, de heg en enkele nog resterende bomen die oorspronkelijk deel uit maakten van een lange rij. Het beeld hier schetst nog in enige mate het beeld dat tuinarchitect Boer had als omkadering van het gehele complex. De context waarbinnen dit geheel nu staat, is zeer sterk aangetast (kantooruitbreiding en parkeerterrein). Hoe zwaar men aan die aantasting tilt (veelal afhankelijk van het beschouwingsniveau), heeft invloed op de waardering van wat er nu nog resteert.

408. Op basis van de bevindingen in deze rapportage kan positieve monumentale waarde worden toegekend aan de aanplant van heesters en bomen aan de begrenzing van de Clingendaelweide, omdat die situatie in lijn ligt met het oorspronkelijke plan én omdat deze vormgeving zorgt voor een aangename overgang van het kantoorterrein op de Clingendaelweide.

Jeu de Boulesbaan met mogelijk herplaatste bankjes uit de jaren zestig.

Indifferente monumentale waarde

409. Op basis van de bevindingen in deze rapportage zijn er geen tuindelen of tuinelementen waar indifferente monumentale waarde aan wordt toegekend.

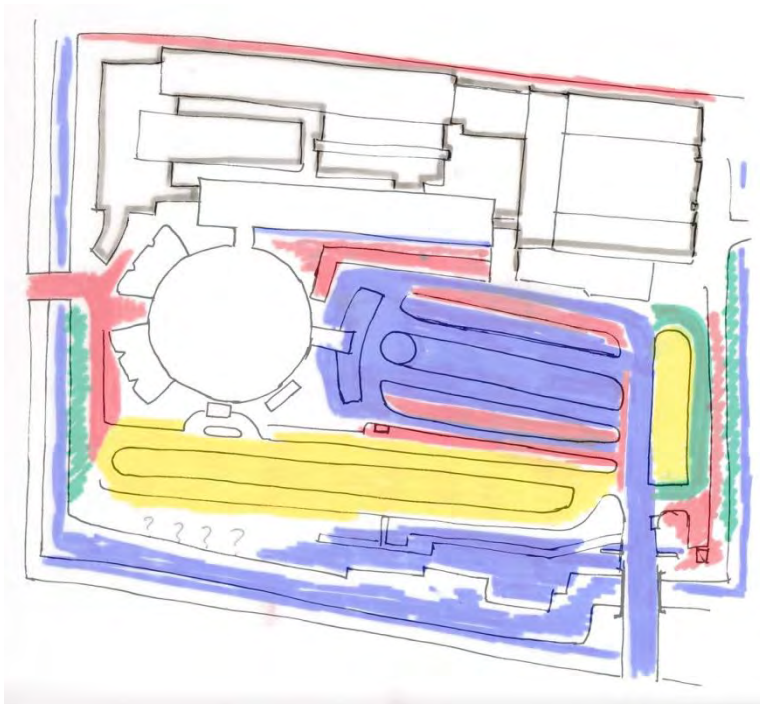
Geen monumentale waarde

410. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan de jeu de boulesbaan bij de rotonde. De mate van authenticiteit en zeldzaamheid zijn zeer gering.

411. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan de vormgeving van de terreinbegrenzing aan de kazernezijde, welke niet authentiek is en zeldzaam evenmin. Niets herinnert hier aan de oorspronkelijke toestand.

412. Elementen die van oudsher geen deel uit maken van de tuin én met het oorspronkelijke ontwerp contrasteren, vertegenwoordigen geen monumentale waarde. We denken daarbij vooral aan de gele afvalbakken, laadpalen, bebording et cetera.

413. Het rozenplantsoen langs het kantoorgebouw vertegenwoordigt geen monumentale waarde. Het plantsoen is niet oorspronkelijk en van een zeldzame situatie is evenmin sprake. Daarbij komt dat deze tuinaanleg conflicteert met het oorspronkelijke ruimtelijke aspect dat door de gazons werd gecreëerd. Het parkeren en de laadpalen grenzend aan het rozenplantsoen helpt hier ook niet.

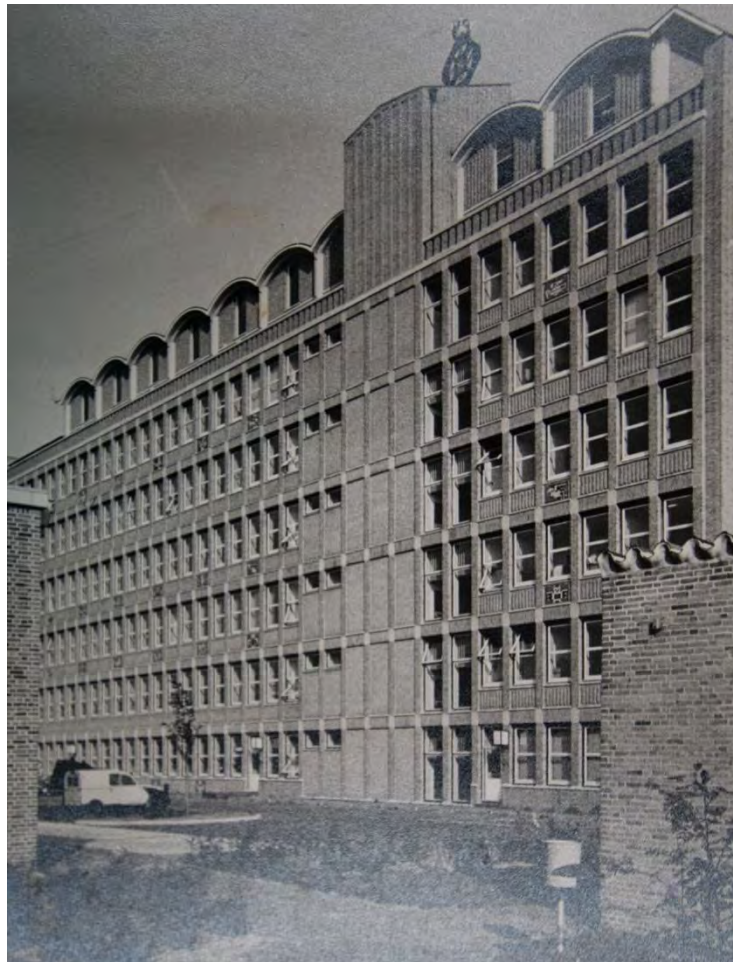
Globale weergaven van waardering parkeerterrein en tuin. Blauw staat voor hoge monumentale waarde, groen voor positieve monumentale waarde, geel voor indifferente monumentale waarde en rood voor afwezigheid van monumentale waarden.

Nader te bepalen

414. Het vermoeden bestaat dat de bankjes bij de jeu de boulesbaan (bij de rotonde) uit de bouwtijd dateren en hier herplaatst zijn. De monumentale waarde van de bankjes is nader te bepalen. Mochten de bankjes oorspronkelijk zijn (in het archief van Berghoef zijn tekeningen van soortgelijke bankjes of van deze bankjes aanwezig, dan vertegenwoordigen ze monumentale waarde.

415. Binnen de kaders van deze verkenning is geen volledige inventarisatie uitgevoerd van het in de tuin aanwezige groen. Een tuinhistorische verkenning zou aan kunnen tonen of er in de tuin nog aanplant uit de begintijd (hier omstreeks 1972) aanwezig is én wat de betekenis/waarde daarvan is.

416. De monumentale waarde van het deel van de tuin aan de Wassenaarseweg dat is opgeluisterd met betonnen plantenschalen is nader te bepalen. Onbekend is wanneer en onder welke omstandigheden het is aangelegd.

Eén van de weinig opnamen die een beeld schetst van de terreinaanleg achter het kantoorgebouw. Ook hier veel gazon met een enkele solitaire boom.

10.3.5 Waardestellingen brug, pylonen en hek

Hoge monumentale waarde

501. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de brug als onderdeel van het stedenbouwkundige concept dat in hoge mate is ingegeven door de ligging van het terrein aan de kruising van een rondweg en een ontsluitingsweg. De architectonische en bouwkundige betekenis van de brug is hieraan ondergeschikt.

502. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt hoge monumentale waarde toegekend aan de gemetselde hekpijlers/pylonen omwille van de hoge mate van authenticiteit én zeldzaamheid. Dat laatste is vooral van toepassing vanwege het in de pylonen aangebrachte siermetselwerk naar ontwerp van Goeting. Zijn werk is hier van hogere betekenis omdat het samenhangt met de kunstwerken en kunstwerkjes die hij ontwierp voor de gevels van het kantoorgebouw.

Positieve monumentale waarde

503. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt positieve monumentale waarde toegekend aan de architectonische en bouwkundige aard van de brug, die als kenmerkend voor de bouwtijd kan worden aangemerkt. De

mate van authenticiteit is hoog, de mate van zeldzaamheid is hieraan ondergeschikt.

Indifferente monumentale waarde

504. Op basis van de bevindingen in deze rapportage zijn er geen onderdelen waar indifferente monumentale waarde aan wordt toegekend.

Geen monumentale waarde

505. Op basis van de bevindingen in deze rapportage wordt geen monumentale waarde toegekend aan het toegangshek dat niet oorspronkelijke is, maar belangrijker nog, afbreuk doet aan het oorspronkelijke concept waar brug en pylonen de overige onderdelen van vormden.

Het pompengebouw dat aanvankelijk aan de waterkant stond maar door gedeeltelijke aanplemping van de vijver nu tussen tuin en parkeerplaatsuitbreiding te vinden is.

10.3.6 Overige objecten

601. Van de portiersloge is het lastig om monumentale waarde te bepalen. De loge is van betekenis, als onderdeel van de ingangspartij met monumentale brug en pylonen. Men kan stellen dat er op grond van het ensemble hoge monumentale waarde aan dient te worden toegekend. De mate van zeldzaamheid van dit soort bouwsels is ook sterk aan het toenemen.

Daartegenover moet worden opgemerkt dat de loge op zichzelf beschouwd, weinig aansprekend is, zeker wanneer we kijken naar een ontwerptekening van een niet uitgevoerde portiersloge in het archief van Berghoef. Dit maakt dat de huidige loge de indruk wekt niet veel meer te zijn geweest dan een sluitpost. Op grond van de mate van authenticiteit en zeldzaamheid is ten minste positieve monumentale waarde te rechtvaardigen. Hoge monumentale waarde is omwille van de context (met brug, vlaggenmasten en pylonen) verdedigbaar.

602. Het pompengebouw is een oorspronkelijk gebouw dat door het aanplempen van een deel van de vijver om de huidige tuin mogelijk te maken, uit zijn oorspronkelijke context (aan de waterkant) is komen te liggen. Op grond van de mate van authenticiteit en zeldzaamheid dient aan het huisje monumentale waarde toegekend te worden. De waarde is voornamelijk niet exact te bepalen,

omdat het interieur niet is bezocht. We weten dus ook niet of in het gebouw oorspronkelijke installaties aanwezig zijn.

603. Het carillon uit 1983 is in essentie een monument, omdat het herinnert aan een gebeurtenis (het honderdjarig jubileum). Geredeneerd vanuit het oorspronkelijke ruimtelijke concept, is de plaats van het ding misschien niet de best denkbare. Het is bij het oprijden van het terrein een blikvanger, waar het oog oorspronkelijk vooral naar gebouwen en centrale vlaggenmast werd getrokken.

604. Het informatiebord is in feite ook een monument. Ook hiervoor geldt dat het, mede vanwege het formaat, niet past bij het oorspronkelijke ruimtelijke concept.

605. De fietsenstalling nabij de rotonde vertegenwoordigt geen monumentale waarde. Het recente gebouwtje heeft bouwkundig geen betekenis.

606. De rokersabri vertegenwoordigt geen monumentale waarde. Het recente gebouwtje heeft bouwkundig geen betekenis.

Verantwoording

In principe is bij deze het opstellen van deze rapportage louter gebruik gemaakt van primaire bronnen. Dat zijn het terrein en de gebouwen zelf en de archieven van architecten Berghoef en Boer. Daarnaast zijn enkele bronnen uit de bouwtijd geraadpleegd, met name een artikel in het blad *Cement*. Uiteraard is ook kennis genomen van eerdere studies met betrekking tot het complex. Deze hebben echter niet als informatiebron gediend.

In Het Nieuwe Instituut te Rotterdam werd het archief van Johannes Fake Berghoef geraadpleegd. Binnen dit omvangrijke archief zijn de inventarissen die betrekking hebben op het kantoorgebouw, de rotonde en het parkeerterrein opgevraagd en doorgeploegd. De inventaris van het hoofdgebouw (BERX.I 10282585) bevat naast tekeningen en documentatie over het ontwerp van het hoofdgebouw ook de zaken die betrekking hebben op het terrein en de tuin. Het is een omvangrijke inventaris bestaande uit een tiental mappen met ieder meer dan 50 tekeningen. De voor het onderzoek meest relevante tekeningen zijn gefotografeerd. Datzelfde geldt voor de stukken in de archiefdozen met documentatie, in dit geval een stuk of acht.

Op eenzelfde manier is de inventaris met betrekking tot de rotonde (BERX.I 10282631) en het parkeerterrein (BERX.I 101282656) bekeken. In het archief zijn nog meer stukken met betrekking tot het ANWB-complex aanwezig. De dossiers die gaan over de woningen, het wegenwachtonderkomen, het technostation, verbouwing van de garage (1965), demonstratielokaal technische gebouwen (1966) en verbouwing technisch gebouw (1970) zijn niet opgevraagd omdat deze voor de onderzoeksvraag vermoedelijk geen relevante gegevens bevatten.

Bij de Universiteit van Wageningen (WUR) zijn de stukken met betrekking tot de tuinaanleg in het archief van Wim Boer opgevraagd. Het zijn stukken gearhiveerd onder projectnummer 40.091 en gedateerd 1958-1964.

Stedenbouwkundig kader (2018)

In 2018 is in opdracht van de gemeente Wassenaar een rapport verschenen waarin een stedenbouwkundig kader wordt geschetst waarbinnen herontwikkeling van een deel van het terrein ten uitvoer kunnen worden gebracht. Er is in dat rapport ook enige aandacht besteed aan de cultuurhistorie van het terrein. Gesteld kan worden dat het voorliggende onderzoek een veel completer beeld geeft van de historische ontwikkeling van het terrein en dat het waarschijnlijk wenselijk is om op basis van de hier verzamelde historische gegevens, het stedenbouwkundig kader opnieuw tegen het licht te houden. Temeer omdat er in het stedenbouwkundige rapport zaken staan die feitelijk onjuist zijn, frasen zijn opgenomen die vragen oproepen en stellingen worden gepresenteerd die geen onderbouwing hebben.

Belangrijke omissies in de stedenbouwkundige studie is het negeren van de gebouwen voor de wegenwacht en de technische dienst die op het terrein hebben gestaan en met het rijksmonument een duidelijk ensemble vormden. Ten aanzien van de oriëntatie ontbreekt inzicht in de oorspronkelijke benadering waarbij voor automobilisten bij het oprijden van het terrein een ruimtelijk, bijna ledige ruimte met parkeergelegenheid zich opent met daarachter een op de parkeerplaats (en entree tot het terrein én deels op Wassenaar) gericht gebouwencomplex. Men zou zelfs zo ver kunnen gaan door te stellen dat het complex zich qua oriëntatie en terreininrichting van de stad afkeerde. In het archief van Berghoef is veel informatie aanwezig omtrent de ontsluiting van het terrein en het belang dat de architect hechtte om de entree te situeren op de plaats waar deze nu nog is.

Dat oorspronkelijke effect voor de bezoekers is thans helemaal verdwenen, door 'om aandacht roepende' toevoegingen, vergroting van de parkeercapaciteit en wijzigingen in het groengebruik op en om het parkeerterrein. In de stedenbouwkundige studie wordt zowel de groenaanleg als oorspronkelijk aangeduid, als het volledige parkeerterrein. Dat is pertinent onjuist en schept een verkeerd beeld, bijvoorbeeld door te stellen dat "*de samenhang tussen bebouwing en omliggende terrein met ruimte parkeervoorziening en Park Clingendael nog in originele vorm aanwezig is*" (p.12). Daar wordt nog een schepje bovenop gedaan door te stellen dat "*bij de aanleg van het parkeerterrein de terreininrichting zorgvuldig is mee ontworpen.*" (p.16). Aanvankelijk is daar zeker sprake van geweest, maar de huidige toestand geeft daar op vrijwel geen enkele manier nog blijk van. Bijzonder weinig herinnert nog aan de terreininrichting zoals die in de jaren zestig tot stand werd gebracht. In de stedenbouwkundige studie wordt gesproken van een *landschappelijk vormgegeven parkeerplaats*, waarbij ons niet geheel duidelijk is, wat ermee wordt bedoeld. Overzicht, rust en ruimte (met veel gazons) heeft plaatsgemaakt voor een volgepakt en sterk versteend terrein waarin structuur ver te zoeken is.

Diverse keren komt in de studie de relatie tussen het terrein en het landgoed Clingendael aan de orde, resulterend in de aanbeveling om die relatie te versterken door onder andere het begroeiingsscherm aan de zijde van het

landgoed te openen. Relatie tussen de ANWB-locatie en het landgoed is altijd een belangrijk punt van aandacht geweest, zeker ook in de jaren vijftig. Er is veel over geschreven en er zal ook veel over gesproken zijn. We durven wel te stellen dat het daar vooral bij gebleven lijkt te zijn. Zeker wanneer we kijken naar de ontwerptekeningen van Wim Boer, is één van de zaken die direct opvalt, dat aan bomenrijen met onderbegroeiing, in drie van de vier gevallen in combinatie met waterstructuren, de begrenzing van het terrein accentueren. Ze vormen een kader die het omvangrijke terrein de nodige beschutting bieden en er tegelijkertijd voor zorgen dat het zicht op het complex vanaf bijvoorbeeld de kruising van de Van Alkemadelaan en de Wassenaarseweg wordt beperkt. Het eerder genoemde effect van het oprijden van het terrein met vrij zicht over het parkeerterrein en op de gebouwen zal erdoor zijn versterkt. Overigens zijn die groene randen al behoorlijk aangetast, en aan de noordzijde zelfs geheel verdwenen.

De situatie in de jaren zestig is eerder als een enclave te beschouwen dan als een (visueel) sterk met de directe omgeving verbonden terrein. Overigens is dat voor een landgoed niet vreemd, zoals in de stedenbouwkundige studie wordt opgemerkt bestaat een landgoed meestal uit verschillende deelgebieden met een eigen karakter. Dat laatste gold (en geldt in zekere zin nog steeds) voor het ANWB-terrein. De wens om meer aansluiting te zoeken bij het landgoed en het omliggende park, lijkt meer met woonwensen te maken te hebben, dan met historische (zicht) relaties en gebouworientatie. De situering en oriëntatie van het kantoorgebouw bijvoorbeeld, is in hoofdzaak ingegeven door de vorm van het terrein in combinatie met een rooilijn die op 50 meter van de Wassenaarseweg ligt. Het is verleidelijk om aan de richting van het gebouw een (zicht) relatie tussen stadsrand en landgoed/park toe te dichten, maar waarschijnlijk vormt hier het bouwvlak de basis.

Het is erg lastig om duidelijk te maken op welke manier de gebouwen van Berghoef zich verhielden tot de omgeving en welke gedachten de basis voor het ruimtelijke ontwerp vormde. Hierdoor roepen zinnen als "*door toevoeging van bouwvolumes met verschillende architectuur en orientatie, is de interactie tussen de bouwvolumes en de omgeving grotendeels verloren gegaan*" (p.22) vragen op, omdat het simpelweg niet goed duidelijk is te maken waaruit die oorspronkelijke interactie bestond (als die al bestaan heeft). Archiefstukken maken wel duidelijk dat het plan om langs de randen van het terrein bomenrijen aan te planten, de oorsprong heeft bij landschapsarchitect Wim Boer, waarmee het aannemelijk is dat de inrichting met flora geënt is op het ontwerp voor de gebouwen en niet omgekeerd.²¹

In de stedenbouwkundige studie wordt gesteld dat nieuwbouw zodanig ontworpen moet worden, dat oud- en nieuwbouw één ensemble, een samenhangend geheel, worden. Daar valt wat voor te zeggen, maar evengoed kan worden gesteld dat er een keerzijde is. Door in massa, vormgeving, materiaal en oriëntatie voort te borduren, bestaat het risico dat de monumenten in een deels vernieuwde omgeving wegvallen, zeker wanneer er in de nieuwbouw hoogteaccenten worden gecreëerd. Dat risico wordt deels ondervangen door het

²¹ Over de wijze waarop Boer al dan niet met zijn ontwerpen aansloot bij het werk van de bouwkundig architect, is onder andere geschreven in de derde publicatie van het onderzoeksproject recente ontwikkelingen in de tuin- en landschapsarchitectuur (Louwerse 1982).

uitgangspunt om nieuwbouw 15 meter vrij te houden van het monument, maar zeker niet volledig opgelost. Mogelijk is het beter om te streven naar nieuwe architectuur die de rijksmonumenten als het ware uitlicht én waarbij een rol is bedacht voor de ruimtelijke beleving bij het oprijden van het terrein.

De herontwikkeling van een terrein als dat van de ANWB in Wassenaar is een complexe opgave waarbij vele aspecten tegen elkaar afgewogen dienen te worden. De voorliggende verkenning speelt een rol bij die belangenafweging en de hier verzamelde gegevens dragen hopelijk bij aan een zorgvuldige besluitvorming. Wij hopen dat de verkenning ertoe leidt dat het stedenbouwkundig kader nog eens goed tegen het licht wordt gehouden om te bezien of uitgangspunten en randvoorwaarden voldoende te onderbouwen zijn én of er op grond van de cultuurhistorie (het gebruik van het terrein door de jaren heen) aanpassingen of misschien verruiming van de kaders mogelijk zijn.

Tenslotte lijkt het ons aanbevelingswaardig om met het stedenbouwkundige kader oog met een scheef ook naar de toekomst te kijken en in een plan rekening te houden met de mogelijkheid dat de ANWB in de toekomst nog enkele van de thans te behouden kantoorgebouwen wenst af te stoten.

Samenvatting

Door raadpleging van het archief van architect Johannes Berghoef en landschapsarchitect Wim Boer is veel informatie verzameld over de ontwerpgeschiedenis, de bouwgeschiedenis en de latere ontwikkeling van het complex van de ANWB aan de Wassenaarseweg in Wassenaar. Er is hierdoor meer inzicht verkregen in het ontwerpproces, de samenwerking tussen architect en landschapsarchitect, de wensen van het toenmalige ANWB-bestuur en over het functioneren van het gebouw kort na oplevering. Met name de vensters en de verplaatsbare wanden zorgden voor de nodige bouwfysische en praktische problemen. Het zeer omvangrijke archief van Berghoef bood, mede met behulp van een aantal archieffoto's, ook voldoende aanknopingspunten om de ontwikkeling van de parkeerplaats en de tuinaanleg inzichtelijk te maken. Dit resulteerde in een af en toe ontluisterend beeld van een tuin die eigenlijk vanaf het moment van voltooiing continue is aangepast waarbij gazons weken voor parkeerplekken en het terrein werd vol gezet met van 'alles en nog wat'. Het contrast met het oorspronkelijke karakter is uitermate groot.

De uit archieven herwonnen informatie over het complex werpt ook nieuw licht op zaken die worden aangestipt in de redengevende omschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de stedenbouwkundige notitie die in opdracht van de gemeente Wassenaar werd opgesteld. Daarnaast vormen ze verdieping voor de prima publicatie die door de ANWB zelf over het rijksmonument werd uitgegeven. Het is met name de stedenbouwkundige studie die in retrospectief baat zal hebben bij de historische informatie in voorliggende rapportage, en eigenlijk nog eens goed tegen het licht gehouden zou moeten worden.

Op basis van de gegevens die in deze rapportage zijn gepresenteerd, is een waardering gegeven van het complex. Daarbij is gestreefd om een zo volledig mogelijk beeld te geven van de waarden die in het complex vertegenwoordigd zijn. Goed is om daarbij op te merken dat een waardering bij uitstek subjectief is, maar dat door hantering van de criteria 'authenticiteit' en 'zeldzaamheid' gepoogd is om objectiviteit zoveel mogelijk te benaderen en waar nodig nuanceringen aan te brengen. Doel van de uitgebreide waardering is vooral om de mogelijkheid te bieden de cultuurhistorische betekenis van het complex mee te laten wegen bij de ontwikkeling en toetsing van plannen voor ontwikkeling.

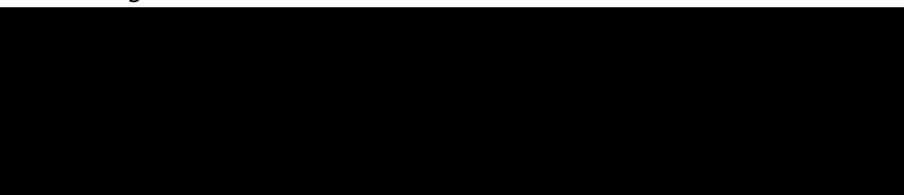

Over BAAC

- Het bedrijf

BAAC is een onafhankelijk onderzoeksbureau dat zich sinds de oprichting in 2000 bezig houdt met cultuurhistorie in de breedste zin van het woord. BAAC voert alle mogelijke facetten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uit en beschikt over een groot aantal specialisten. Het bedrijf heeft ongeveer 80 werknemers in dienst, verdeeld over vestigingen in Deventer, 's-Hertogenbosch en Drongen (Vlaanderen). Bouwhistorie is van begin af aan één van de pijlers van het bedrijf. De afdeling bouwhistorie bestaat uit:

De afdeling bouwhistorie bestaat uit:

- De onderzoeker(s) en auteur(s)

